Байтұрсынұлы. А.

Тіл құрал.

Дыбыс жүйесі мен

түрлері. 7-ші басылуы.

Семипалатинск, ~~Қызылорда~~, 1927, 38б.

1-ші кітап

7 бас

جەر ٴجۇزىنىڭ ٴەڭبەكشىلەرى، بىرىگىڭدەر!

بايتۇرسىن ۇلى اقمەت.

ЦЕНТР. ГОСБИБЛИОТЕКА Т.С.С.Р.
Инв. № 72 971

ٴتىل-قۇرال

دىبىس جۇيەسى مەن تۇرلەرى.

I ٴتىل تانىتقىش كىتاب.

С. Х. 114
VI-1972 г.
С. Х.

قازاق-قىرعىز بىلىمدىلەرىنىڭ I ٴىنشى
توبىنىڭ قاۋلىسى بويىنشا وزگەرتىلىب
7 ٴىنشى باسىلۋى.

Т. Г. Б.
1563

Baytursьn ulь Aqьmet

’TЬL-QURAL

Dьвьs juyesь men turlerь

I ’tьl tanьtqьc kьtав

7-ncь basьlьvь

А. Байтурсунов

ГРАММАТИКА КАЗАКСКОГО ЯЗ.

„ТИЛЬ-КУРАЛ“

Часть I-я, Фонетика

VII издание

ГОС. БИБЛИОТЕКА
КССР им. А. С. Пушкина

ГОСУДАРСТВЕННОЕ ИЗДАТЕЛЬСТВО К.А.С.С.Р.

1927

Типография
Семипалатинского Губерн. Из-ва
«СЕМГУБИЗДАТ»
Зак. № 666[1].

56

~~19582~~ 19582

РК

Казглавлит № 423. Тираж 15000. Семгублит № 91.

سەمەيدىڭ «گۋبىرنەلىك باسپاسى «گۋب-ىزدات» باسپاقاناسى

1927

ГОС. БИБЛИОТЕКА
КазССР им. А. С. Пушкина
ИНВ. № 085639

ٴسوز باسى.

ٴتىل ادامنىڭ ادامدىق بەلگىسىنىڭ، زورى، جۇمسايتىن قارۋىنىڭ ٴبىرى. وسى دۇنيەدەگى ادامدار تىلسىز ايرىلىپ، سويلەۋدەن قالسا، قانداي قىيىندىق كۇيگە تۇسەر ەدى، وسى كۇنگى ادامدار جازۋدان ايرىلىپ، جازا المايتىن كۇيگە ۇشىراسا، ونداعى كۇيى دە تىلىنەن ايرىلعاننان جەڭىل بولماس ەدى.

ٴبىزدىڭ زامانىمىز جازۋ زامانى: جازۋ مەن سويلەسۋ اۋىز بەن سويلەسۋدەن ارتىق ٴداراجاعا جەتكەن زامان. الىستان اۋىزبەن سويلەسۋگە بولمايدى. جازۋ مەن دۇنيەنىڭ ٴبىر شەتىندەگى ادام ەكىنشى شەتىندەگى ادام مەن سويلەسەدى. سوندىقتان سويلەۋ ٴبىلۋ قانداي كەرەك بولسا، جازا ٴبىلۋدىڭ كەرەكتىگى ونان دا ارتىق. سويلەگەندە ٴسوزدىڭ جۇيەسىن، قىيسىنىن كەلتىرىپ سويلەۋ قانداي كەرەك بولسا، جازعاندا دا ٴسوزدىڭ كەستەسىن كەلتىرىپ جازۋ سونداي كەرەك. ٴسوزدىڭ جۇيەسىن، قىيسىنىن كەلتىرىپ جازا ٴبىلۋگە ٴسوز قانداي ورىندا قالاي وزگەرىلىپ، قالايشا ٴبىرىنە ٴبىرى قىيىنداسىپ جالعاساتىن جۇيەسىن ٴبىلۋ كەرەك. قالىق ٴومىرى ٴبىر جىلداپ، ون جىلداپ، قانتا ٴجۇز جىلداپ دا ەمەس، مىڭ جىلداپ، ساناالادى، سونداي ۇزاق ٴومىرىنىڭ ىشىندە ٴار قالىقتىڭ تۇتىنىپ كەلە جاتقان سوزدەرى، ول سوزدەرىنىڭ ٴبىرىنە ٴبىرى جالعاسىپ تىزىلەتىن داعدىلى جولى، جۇيەسى، قىيىسىمى بولادى. ٴار ەجۇرتتىڭ تۇرىندە، تۇتىنعان جولىندا، مىنەزىندە قانداي باسقالىق بولسا، تىلىندە دە سونداي باسقالىق بولادى. ٴبىزدىڭ جاسىنان نە ورىسشا، نە نوعايشا وقىعان باۋىرلارىمىز ٴسوزدىڭ جۇيەسىن، قىيسىنىن ناعىز قازاقشا كەلتىرىپ جازا المايدى، نە جازسادا قىيىندىق بەن جازادى، سەبەبى: جاسىنان قازاقشا جازىپ داعدىلانباندىق. ورىسشا وقىعاندار ورىس ٴسوزىنىڭ جۇيەسىنە داعدىلانىپ ۇيرەنگەن، نوعايشا وقىعاندار نوعاي ٴسوزىنىڭ جۇيەسىنە داعدىلانىپ ۇيرەنگەن، قازاق سوزدەرىن الىپ ورىس نە- نوعاي جۇيەسى مەن تىزسە، ارينە، ول ناعىز قازاقشا بولىپ شىقپايدى. سونداي كەمشىلىك بولماس ۇشىن ٴار جۇرت بالاسىن اۋەلى ٴوز تىلىندە وقىتىپ، ٴوز تىلىندە جازۋ-سىزۋ ۇيرەتىپ، ٴوز ٴتىلىنىڭ جۇيەسىن ٴبىلدىرىپ، جولىن تانىت- تىپ، بالالار ٴابدان داعدىلانعاننان كەيىن باسقاشا وقىتا باستايدى. ٴبىزدە ٴتىلىمىز بۇزىلماي ساقتالۋىن تىلەسەك، وزگەلەرشە اۋەلى ٴوز ٴتىلىمىز بەن وقى-

لىپ، سونان سوڭ باسقاشا وقىتۋ ٴتيىس. قازاقتىڭ باستاۋىش مەكتەبىندە باسقا بىلىمدەر مەن قاتار قازاق ٴتىلىنىڭ دىبىس، ٴسوز، سويلەم جۇيەلەرىن دە ۇيرەتۋ كەرەك. باستاۋىش مەكتەپتەگى وقۋعا شامالاپ قازاق ٴتىلىنىڭ دىبىس، ٴسوز، سويلەم جۇيەلەرى بالالارعا وقىتۋعا وسى «ٴتىل-قۇرال» دەگەن كىتاپشالاردى شىعاردىق.

باستاۋىش مەكتەپتە بالالارعا ٴتىل تانىتۋ ٴۇش تاراۋ بولىپ بولىنەدى

1) دىبىس جۇيەسى مەن تۇرلەرى، 2) ٴسوز جۇيەسى مەن تۇرلەرى، 3) سويلەم جۇيەسى مەن تۇرلەرى.

1-ىنشى ٴبولىمى سويلەۋمەن سويلەمدى، سويلەم مەن ٴسوزدى، ٴسوز بەن بۋىندى، بۋىن مەن دىبىستى تانىتادى. دىبىس تانۋدان قارىپ ماسەلەسى تۋادى. دىبىس بەن قارىپ ماسەلەسىنەن جازۋ ەرەجەلەرى مەن ٴسوز تۇرلەرى، تۇلعالارى، ٴسوز تۇرلەنۋ، وزگەرىۋلەرى تۋادى.

ٴسويتىپ «ٴتىل-قۇرالدىڭ» 1-ىنشى بولىمىندەگى دىبىس جۇيەسى مەن تۇرلەرى دەگەن ٴتىل تانىتۋ بىلىمىنە وسى ايتىلعان نارسەلەردىڭ ٴبارى دە كىرەدى، ٴار قايسىنان قىسقاشا باستاۋىشتىق دارەجەلى ٴبىلىم بەرىلەدى.

«ٴتىل-قۇرال» ۇشكە بولىنگەن مەن ٴار قايسىسى ٴار جىل وقىلمايدى. بۇل ۇشكە ٴبولۋ جىلدىق وقۋ مولشەرى مەن ەمەس ٴتىل ٴبىلىمىنىڭ جۇيەسى بويىنشا ۇيرەتكەن ۋاقىتتا ٴار جۇيەسىنەن بالالاردىڭ شاماسىنا قاراي ٴالى كەلەرلىكتەرى الىنىپ ۇيرەتىلەدى. قانداي قاي جىلدا ۇيرەتىلەتىنى باستاۋىش مەكتەپ پروگرام- مالارىندا كورسەتىلگەن.

مۇنداعى باياندالعان ٴتىل ٴبىلىمىنىڭ قايسىسىن قانداي ٴادىس بەن ۇيرەتۋ جاعى دا تولىق كورسەتىلگەن جوق. «ٴتىل-قۇرال» قازاق ٴتىلىنىڭ جۇيەلەنگەن ٴبىلىمىن باياندايتىن نارسە، ٴار مۇعالىم ٴار ٴتۇرلى ادىس بەن ۇيرەتسە دە، بالالاردىڭ ۇيرەنەتىن ٴبىلىمى وسى «ٴتىل-قۇرالداعى» ٴبىلىم بولىپ شىعادى.

قازاقتىڭ ٴتىلى تۇرىك ٴتىلىنىڭ ٴبىر تاراۋى. دۇنيەدەگى جۇرتتىڭ ٴتىلى نەگىزىندە ۇشكە بولىنەدى: 1) تۇبىرشىك ٴتىل، 2) جالعامالى ٴتىل، 3) قوپار- مالى ٴتىل. تۇبىرشىك ٴتىل تۇبىرى قالىپىنان وزگەرىلمەي جۇمسالادى، ماسەلەن: قىتاي، جاپون تىلدەرى. جالعامالى ٴتىل ٴسوزدىڭ اياعىنا جالعاۋ قوسىلىپ وزگەرىلەتىن ٴتىل. ماسەلەن: تۇرىك، ٴفين تىلدەرى. قوپارمالى ٴتىل ٴسوز ٴتۇبىرى مەن قوپارىلىپ، وزگەرىلەتىن ٴتىل، ماسەلەن: ورىس ٴتىلى، اراب ٴتىلى. ٴبىز- دىڭ قازاق ٴتىلى تۇركى تىلدەرىنىڭ ٴبىر تاراۋى بولعاندىقتان جالعامالى ٴتىل. قازاق ٴسوزىنىڭ ٴتۇبىرى وزگەرىلمەي اياعىنا جالعاۋ قوسىلىپ وزگەرىلەدى. جالعاۋ ەكى ٴتۇرلى: ٴبىرى ٴسوزدىڭ تۇلعاسىن وزگەرتسە دە، ىشكى ماعاناسىن وزگەرتپەيدى؛ ەكىنشىسى ٴسوزدىڭ تۇلعاسىن دا، ماعاناسىن دا وزگەرتەدى. سوندىق- تان باستاپقىسى تىسقارعى، سوڭعىسى ىشكەرگى جالعاۋ دەپ اتالادى.

«قۇلاق» دەگەن سوزگە «تىك» دەگەن جالعاۋ قوسىلىپ «قۇلاقتىق» بولادى. تۇلعاسى وزگەردى، ماعاناسى وزگەرگەن جوق. «قۇلاقتىق» دەگەندە باستىق مۇشەسىنىڭ اتىن كورسەتەدى. ەگەردە «قۇلاق» دەگەن سوزگە «شىن» دەگەن جالعاۋ قوسىلىپ «قۇلاقشىن» بولادى. مۇندا تۇلعاسى دا، ماعاناسى دا وزگەرەدى. «قۇلاق» باستىق مۇشەسىن كورسەتۋشى ەدى، «قۇلاقشىن» بولعان سوڭ باسقا كيەتىن كيىمنىڭ اتىن كورسەتىپ تۇر. ٴمىنى سوندىقتان «تىك» تىسقارعى «شىن» ىشكەرگى جالعاۋ بولادى.

ەكى ٴتۇرلى جالعاۋدىڭ تىسقارعىسى سويلەگەندە، جازعاندا سوزدەردى بىرىنە ٴبىرىن قيىنداستىرىپ ٴتىزۋ ٴۇشىن قاجەت، ىشكەرگىسى ٴبىر ماعانالى سوزدەن ەكىنشى ماعانالى ٴسوز شىعارىپ، سوزدەن ٴسوز تۋعىزىپ، كوبەيتىپ، ٴتىلدى بايىتۋ ٴۇشىن قاجەت. ىشكەرگى جالعاۋدىڭ ٴبىر سىپىراسى وسى ٴبىرىنشى جىلدىق «ٴتىل-قۇرال»دا ٴسوز تۇلعاسىن سويلەگەن ورىنداردا كورسە-تىلدى، تىسقارعى جالعاۋ تۇرلەرى ەكىنشى «ٴتىل-قۇرال»دا ايتىلماقشى. ٴسوزدى دۇرىس ٴتىزىپ سويلەۋ، سويلەسە دۇرىس ٴتىزىپ جازۋ تۇرلەرى ٴۇشىنشى جىلدىق «ٴتىل-قۇرال»دا ايتىلماقشى.

«ٴتىل-قۇرال»دا داعدىلاندىرۋ، سىناۋ دەگەن سوزدەر ٴجيى ايتىلادى. «ٴتىل-قۇرال» مەن بالالاردى وقىتقاندا ٴار ەرەجە تۋرالى اڭدانۋ اڭگىمەسى بولعا-ننان كەيىن، بالالار ٴوز بەتتەرىنشە ٴوز ىشىنەن سويلەم-سويلەم سوزدەردى، ماقال-داردى ۇلگىگە الىپ، ولاردىڭ ىشىنەن ەرەجەگە كەلەتىن جەرلەرىن بالالارعا تاپتىرىپ، باسقالاردان ايىرتۋ.

سولاي ٴبىر نارسە ٴبىلىپ ۇعىنعاننان كەيىن بالالار كەرەك سوز-دەردى ٴوزدەرى تاۋىپ، ٴوزدەرى ايىرۋعا داعدىلانادى، سونان سوڭ بالالار داعدى-لانىپ، ۇيرەنىپ بولدى عوي دەگەندە نىق ٴبىلىپ بولعان، بولماعانىن بايقاۋ كەرەك، سىناۋ كەرەك. سىناعاندا ۇيرەنگەن ەرەجەلەردى ورنىنا كەلتىرىپ جازا الا ما؟ جازا المايما؟ سونى سىناۋ. سوندىقتان مۇعالىم بالالاردىڭ ۇيرەنگەن ەرەجەسى كەلەتىن سوزدەردى اۋىزدان جازدىرۋ ٴتەكسىس، باقى كىتاپشاداعى جورتا قاتە جازىپ قويعان سوزدەردى دۇرىستاپ جازدىرۋ ٴتەكسىس. ٴبىر ەرەجەنى بالالار ابدان ۇيرەنىپ، ٴتەكسىستى ورنىندا جۇمساي بىلگەننەن كەيىن عانا كەلەسى ەرەجەنى ۇيرەتۋ.

ا. ب.

ٴتىل مۇشەلەرى.

سويلەۋ مەن سويلەم.

1) جەر جۇتۋعا تويمايدى؛ وت وتىنعا تويمايدى؛ قۇلاق ەستۋگە تويمايدى؛ كىسى ويعا تويمايدى؛ ٴبورى قويعا تويمايدى.

بۇل سويلەۋدە 5 سويلەم ٴسوز بار.

2) ەدىل بويى توعاي بار؛ توعاي تولى نوعاي بار؛ بۇۋرىل اتتى بۇعاۋ *) بار؛ ونى دا كەسەر ەگەۋ بار؛ سوم تەمىرگە بالعا بار؛ سۇمىستىعانعا وردا بار.

بۇل سويلەۋدە 6 سويلەم ٴسوز بار.

جوعارىدا جازىلعان ەكى سويلەۋدەن كورىنەدى- ٴبىر سويلەۋدىڭ ىشىندە ٴبىر نەشە سويلەم بولاتىندىعى. الايىق ناعى‌دا باسقا ٴبىر سويلەۋ، ماسەلەن «اش بالا توق بالاداي وينامايدى، توق بالا اش بولام دەپ ويلامايدى» دەگەن ماقالدى. بۇل سويلەۋدىڭ ىشىندە ەكى سويلەم ٴسوز بار؛ ونىڭ ٴبىرى «اش بالا توق بالاداي وينامايدى»، ەكىنشىسى: «توق بالا اش بولام دەپ ويلامايدى».

داعدىلاندىرىۋ: تومەندە جازىلعان سويلەۋلەردىڭ ٴار قايسىسىنىڭ ىشىندە نەشە سويلەمنەن بارىن ايىرتىپ، بالالاردى داعدىلاندىرۋ كەرەك.

اقىل جاستان شىعادى؛ اسىل تاستان شىعادى. جوقتىق ۇيات ەمەس؛ بايلىق مۇرات ەمەس. مال جانىم- ساداعاسى؛ جان ارىم ساداعاسى. جالعىز اعاش ٴۇي بولماس؛ جالعىز جىگىت ٴبي بولماس. تۇۋرا بيدە تۋعان جوق؛ تۋعاندى بيدە يمان جوق. ساي سايعا قۇيادى؛ باي بايعا قۇيادى- وزەن وزەنگە قۇيادى؛ كۇن ورتاق، اي ورتاق، جاقسى ورتاق. اشۋ دۇسپان، اقىل دوس؛ اقىلىڭا اقىل قوس. سابىر ٴتۇبى سارى التىن: سارعايعان جەتەر مۇراتقا، اسىققان قالار ۇياتقا. شالقايعانعا شالقاي: پايعامبارلىڭ ۇلى ەمەس؛ ەڭكەيگەنگە ەڭكەي:

---

*) بۇعاۋ كىسەن

اناعىنان قالعان قۇل ەمەس. اناڭ جامان كىسى ەدى. ات بەرگەننىڭ قۇلى ەدى؛ ەندى جامان كىسى ەدى: ماسكەۋدىڭ قارا كۇڭى ەدى. ٴىش قازانداي قاينايدى، كۇرەسۋگە دارمەن جوق؛ قويان قولتىق الىسىپ، جىعىلىساعىندا ارمان جوق.

سويلەم مەن ٴسوز.

ٴبىر سويلەمنىڭ ىشىندە ٴبىر نەشە ٴسوز بولادى؛ ماسەلەن، «**اش بالا توق بالاداي وينامايدى**» دەگەن سەيلەمنىڭ ىشىندە بەس ٴسوز بار: **1**) اش، **2**) بالا، **3**) توق، **4**) بالاداي، **5**) وينامايدى.

الىمىق «**توق بالا اش بولام دەپ ويلامايدى**» دەگەن سويلەمدى. مۇنىڭ ىشىندە: **1**) توق، **2**) بالا، **3**) اش، **4**) بولام، **5**) دەپ، **6**) ويلامايدى.

داعدىلاندىرىنۋ تومەندەگى جازىلعان سويلەمدەردىڭ ٴار ٴبىرىنىڭ ىشىندە نەشە سوزدەن بارىن ايىرىنىۋ.

ۇلكەن باستار، كىشى قوستار. قويانىدى قامىس ولتىرەر؛ ەردى نامىس ولتىرەر. ورامىشتىڭ جامانى وراق تاعىدايدى. قاس جورعادان جورتاق تۇۋار؛ قاس باتىردان قورقاق تۇۋار؛ قاس شەبەردەن شورقاق تۇۋار. ٴوز اقىلىن شامالاعان قور بولماس. ٴوزى بىلمەس، وزگەنىڭ ٴتىلىن الماس. تەنتەكتىڭ اقىلى تۇستەن كەيىن ەنەدى. انادان بالا تۇۋسا بىگى؛ اتا جولىن قۇۋسا بىگى؛ بەتىمنە كەلەر ٴۋياتىن ٴوزى ٴبىلىپ جۇۋسا بىگى، انانىڭ كوڭىلى بالادا؛ بالانىڭ كوڭىلى دالادا. كوپ بالانىڭ ىشىندەگى قارت بالا بولار؛ كوپ قارتتىڭ ىشىندەگى بالا دانا بولار، بىلگەن كىسى ناۋىپ ايتادى؛ بىلمەگەن كىسى قاۋىپ ايتادى. جىبەكتى شاقتاي بىلمەگەن ٴجۇن ەتەدى؛ قىزدى ساقتاي بىلمەگەن كۇڭ ەتەدى.

سىناۋ. تومەندەگى سويلەمدەردىڭ ىشىندە نەشە سوزدەن بار ەكەنىن ايىرىپ، ٴار سويلەمنىڭ ىشىندەگى سوزدەردى باستان اياق نومىرلەپ، جاقشا (*) ىشىنە نومىرلەرىن قويىپ جازىڭدار. ۇلگى: **1**) بالالى ٴۇي بازار. جازىۋ كەرەك.

1) بالالى، 2) ٴۇي، 3) بازار.

ولگەن كەلمەس؛ وشكەن جانباس، بەرگەن الار؛ ەككەن ورار. جەر ناۋسىز بولمايدى؛ ەل داۋسىز بولمايدى. بىرەۋ تويىپ سەكىرەدى؛ بىرەۋ توڭىپ سەكىرەدى. شام جارىعى تۇبىنە تۇسپەس. اۋزى جامان ەلدى بىلدىر؛ اياعى جامان ٴتوردى بىلعار.

بىلەگى تولىق ٴبىردى جىعار؛ ٴبىلىمى تولىق مىڭدى جىعار. ەكى قاتىن العاننىڭ داۋى ۇيىندە؛ جامان قاتىن العاننىڭ جاۋى ۇيىندە. قايىمىپ كىرەر ەسىكتى قاتتى سەرىپپە. ٴتۇس تاباني جايىلعان، اتان جۇرەر جول ەكەن. تۇسەكىمەن ايىرىلعان ادام جۇرەر جول ەكەن.

(*) جاقشا دەپ مىنانى ( ) ايتادى.

ٴسوز بەن بۋىندار.

ٴبىر ٴسوزدىڭ ىشىندە ٴبىر نەشە بۋىن بولادى. ماسەلەن، «ات» دەگەن ٴسوزدە ٴبىراق بۋىن بار؛ «ا-تا» دەگەندە ەكى بۋىن بار؛ «ا-تا-لار» دەگەندە ٴۇش بۋىن؛ «ا-تا-لار-عا» دەگەندە ٴتورت بۋىن؛ «ا-تا-لا-ر-ىما» دەگەندە بەس بۋىن، ٴسوز بۋىن سانىنا قاراي ٴبىر بۋىندى، ٴۇش بۋىندى، ٴتورت بۋىندى، ونان كوبى كوب بۋىندى ٴسوز دەپ اتالادى

داعدىلاندىرىۋ. تومەندەگى سوزدەردىڭ بۋىندارىن ايىرتىۋ:

بال، بالا، بالالار، ساۋ، ساۋلىق، ساۋساق، ساۋدا، ساۋداگەر، تاي، تاياۋ، تايعاق، تايلاق، تايعاناق، تايسالىۋ، تايپالىۋ، تايانىۋ، اش، اشىق، اشقىش، اشقان، اشقاراق، اشقىلتىم، جان، دەنە، ساماي، ساقال، مويىن، كەۋدە، الاقان، شەمىرشەك، اپا، قارىنداس، نەمەرە، ناعاشى، ىۋداشا؛ قاز، قارعا، قارا قۇس، قارلىعاش، جاپالاق، بالشىقشى، جاعالتاي، كۇيكەنتاي، بەزگەلدەك، قىزعانشاق، قارعاۋعا، ساقتانىۋعا، اۋدارىۋعا، قۇلاتىۋعا، سەسكەنىۋگە، وستىرىۋگە، سولقىلداۋعا، ساندىراقتاۋعا، شاشىراتىۋعا، اۋدارىستىرىۋعا، ۇشىراتىۋعا.

ىسىنا • تومەندەگى سوزدەردى بۋىنعا بولىڭدەر، بۋىندار اراسىنا سىزىقشا «-» قويىڭدار.

ۇلگى: ساۋ-دا، سا-ياق، ا-سىق، تۇش-قىل-تىم، سا-رى-ە-ساق، ساق-تانىۋ-عا، جال-پىل-داۋ-عا، ا-تىس-تىرىۋ-عا.

ەل قۇلاعى ەلىۋ. بۇلىت الا، جەر شولا. داۋىل بولماي جاۋىن بولماس؛ ٴبيت بالاسى ساۋ ن بولماس. جاقسى كەلسە قۇت؛ جامان كەلسە جۇت. تيسە تەرەككە، تيمەسە بۇتاققا. ەر تۋعان جەرىنە، ٴيت تويعان جەرىنە. كوب قورىقتادى؛ تەرەڭ باتىرادى. ۇيادا نە كورسەڭ، ۇشقاندا سونى الارسىڭ. ارزانىڭ سورپاسى تاتىماس. باقىر قازان پىسكەنى بارشامىزعا پايدالى. كوشىسە، كوش قاسىنداىمىز؛ وتىرسا، وت باسىنداىمىز. ۇيگە كەلگەندە ۇيدەي وكپەگىدى ايتىپ، اس قادىرىن بىلمەسەڭ؛ اشارشىلىق بەرەر سازاگىدى؛ ات قادىرىن بىلمەسەڭ، جاياۋلىق بەرەر سازاگىدى. شاقىرعاندارعا بار؛ شاقىرماعانداردان قاش. شاقىرعانداردى شاقىرامىن، شاقىرماعاندارعا قاقىرامىن.

بۋىن مەن دىبىس.

ٴبىر بۋىننىڭ ىشىندە ٴبىر نەشە دىبىس بولادى؛ ماسەلەن، «نە؟»، «جە!»، «ما!»، «ات»، «اش» دەگەن سوزدەردىڭ ىشىندە ٴبىر بۋىنىمان بار، مۇنداعى

ٴار بۋىندا ەكى-ەكى دىبىس بار. «نە؟» (ٴبىرىنشى دىبىس «ن»، ەكىنشى دىبىس «ە»). «جە!» (ٴبىرىنشى دىبىس «ج»، ەكىنشى دىبىس «ە»)، «ات» (ٴبىرىنشى دىبىس «ا»، ەكىنشى دىبىس «ت»)، «اقش» (بىرىنشى دىبىس «ا»، ەكىنشى دىبىس «ش»).

قاب، باس، جەل، كۇل، مەس، باي، جاۋ دەگەن سوزدەر ٴبىر بۋىندى، ٴبىراق بۇلاردىڭ ٴار بۋىنىندا ەكەۋ ەمەس، ٴۇش-ۇشتەن دىبىس بار: ق-ا-ب، ب-ا-س، ج-ە-ل، ك-ۇ-ل، م-ە-س، س-و-ر، ب-ا-ي، ج-ا-ۋ. ٴبىر دىبىستى بۋىندار دا بولادى؛ ماسەلەن، ا-را، ا-تا، ا-عۋ، ا-سۋ، ا-زۋ، ا-سى دەگەن سوزدەردىڭ ٴبىرىنشى بۋىندارىندا ٴبىر ٴبىر دىبىستان، ەكىنشى بۋىندارىندا ەكى-ەكى دىبىستان بار. دىبىس تاڭباسىن قارىپ دەپ اتايمىز، سوندىقتان جازعان ٴسوز ىشىندە پالەن قارىپ بار دەيمىز؛ ايتقان ٴسوز ىشىندە پالەن دىبىس بار دەيمىز. دىبىس بەن قارىپ ەكەۋى ەكى باسقا نارسە، بىرىنە ٴبىرىن قاتىستىرىپ، شاتىستىرماسقا ٴتيىس. دىبىس ەستىلەتىن، كوزگە كورىنبەيتىن، نارسە، قارىپ كورىنەتىن، ەستىلمەيتىن نارسە.

داعدىلاندىرۋ. تومەندەگى سوزدەردىڭ بۋىندارىندا نەشە قارىپتەن بار ەكەنىن ايىرتۋ.

اق، توقا، ساز، بەت، قۇن، اي، باي، ساي، تاۋ، باۋ، جاۋ، اتا، ارا، جالا شانا، ازى، اتى، اسى، جاسى، سانى جانى، اران، اجار، ۇزاۋ، بۇراۋ، ارزان،شورتان، بۇرشاق، تارماق، سالماق، المالى، سالماعى، تارماعى، شارباعى، اتباعان، جاتباعان، قالماعان.

سىناۋ. تومەندەگى سوزدەردى بۋىنعا ٴبولىپ، ٴار بۋىنداعى، قارىپتىڭ سانىن بۋىن ۇستىنە سىپىر مەن قويىپ كەرەك.

جارلى بولساڭ ارلى بولما؛ بار بولساڭ تاسىپا، جوق بولساڭ ساسىپا. بارى مەن بازار، جوقتى قايدان قازار. پايداسىز بولسا، بايدان بەز، پاناسىز بولسا، سايدان بەز، بار ماقتانسا تابىلار، جوق ماقتانسا شابىلار، تالتاڭداساڭ تالتاڭدا اقشىڭ بولسا قالتاڭدا، كولمە دوسىڭدى، كەلەر باسىڭا دوسقا كۇلكى، دۇسپانعا تابا بولما. اقشانى جولدان تاپساڭدا ساناپ ال. اڭداماي سويلەگەن اۋىرماي ولەدى. اقىل جاس ۇلاننان، جۇيرىك تاي قۇناننان، سىبىر سىبىرعاندى بىلمەس، جامان سىيلاعاندى بىلمەس. كوشە بىلمەس جاماندار، كوشسە كولىك ولتىرەر؛ سويلەي بىلمەس جاماندار، ٴسوزدى ۇزىنە كەلتىرەر.

قازاق تىلىندەگى دىبىستار؛ ولاردىڭ تاڭبالارى.

قازاق تىلىندە بارلىعى 24 دىبىس بار. ولاردىڭ تاڭبالارى مىناۋ:

ا، ب، پ، ت، ج، د، ر، ز، س، ش، ع، ق، ك، گ، ڭ، ل، م، ن، و، ۇ، ۋ، ە، ى، ي،

بۇلاردان باسقا ٴبىر كومەكشى بەلگى «دايەكشى» (ٴ) بار.

دىبىستار داۋىستى، داۋىسسىز، بولادى. سوعان قاراي تاڭبالارى دا داۋىستى، داۋىسسىز بولىپ بولىنەدى *). داۋىستى تاڭبالار: **ا، و، ۇ، ى، ە،**

سىناۋ: تومەندەگى سوزدەردى بۋىنعا ٴبولىپ، بۋىن ىشىندەگى داۋىستى تاڭبالاردىڭ استىن سىزىپ، كورسەتىڭدەر.

باسقا كەلگەن بالەدەن باستان قولاق ساداعا. سوقىر كورگەنىنەن جاز بىلس. سوقىردىڭ قولىنا تۇسپە، ساڭىراۋدىڭ استىنا تۇسپە. ٴبىر ىشتىڭ ٴبىر توقتىعى بار. نە كەسەڭ، سونى ورارسىڭ. تاس بەن ۇرعاندى اس بەن ۇر. قولاق ەستىگەندى كوز كورەر. اعاش كوركى جاپىراق، ادام كوركى شۇبەرەك، كىمنىڭ جەرىن جەرلەسەڭ، سونىڭ جىرىن جىرلارسىڭ. بەرگەن جومارت ەمەس، العان جومارت. ات ەرىندى كەلەر، ەرمەرىندى كەلەر. وگىزدى ورگە سالما، قاناتىڭ تالار؛ جامانعا ٴجۇزىڭدى سالما، ساعىڭ سىنار. اداسقاننىڭ ارتىنداعىسى بىلەر؛ جاڭىلعاننىڭ جانىنداعىسى بىلەر.

داۋىسسىز تاڭبالار: **ب، پ، ت، ج، د، ر، ز، س، ش، ع، ق، ك، گ، ڭ، ل، م، ن، ۋ، ي.**

سىناۋ: تومەندەگى سوزدەردى بۋىنعا ٴبولىپ، بۋىن ىشىندەگى داۋىسسىز تاڭبالاردىڭ استىن سىزىپ كورسەتىڭدەر.

باسقا كەلگەن بالەدەن باستان قولاق ساداعا. سوقىردىڭ قولىنا تۇسپە،

(*) دىبىستار قانداي تۇرگە ٴبولىنسە؛ قالاي اتالسا، ولاردىڭ تاڭبالارى دا سولاي ٴبولىنىپ، سولاي اتالادى.

ساڭىراۋدىڭ استىنا تۇسپە. ٴبىر اشتىڭ ٴبىر-تۇقىمى بار. نە بىلەسىڭ، سونى
ۋرار مىسىن. تاس بەن ۇرعاندى اس بەن ۇر. قۇلاق ەستىگەندى، كوز كورەر،
اعاش كوركى جاپىراق، ادام كوركى شۇبەرەك. كىمنىڭ جەرىن جەرلەسەڭ سونىڭ
جىرىن جىرلارسىڭ. بەرگەن جومارت ەمەس، العان جومارت. ات ەرىندى كەلەر،
ەرمۇرىندى كەلەر. وگىزدى ورگە سالما، قاناتىڭ تالار؛ جامانعا ٴجۇزىڭ سالما،
ساعىڭ سىنار. اداسقاننىڭ ارتىنداعىسى بىلەر؛ جاڭىلعاننىڭ جانىنداعىسى بىلەر.

داۋىسسىز دىبىستار ٴتۇرلى قاسيەتتەرىنە قاراي ٴوز ارا ٴبىرنەشە تۇرگە
بولىنەدى.

1) جارتى داۋىستى دىبىستار؛ ر، ل، ۋ، ي.

داعدىلاندىرۋ؛ تومەندەگى سوزدەردىڭ ىشىندەگى جارتى داۋىستى دىبىس-
تاردىڭ تاڭبالارىن ايىرتىۋ.

داعدىلاندىرۋ: تومەندەگى سوزدەردىڭ ىشىندەگى جارتى داۋىستى «ۋ»
جانا «ي»، «ر»، «ل» داردى ايىرتىۋ.

باي بايعا قۇيار؛ ساي سايعا قۇيار؛ ٴۇزى تويسادا، كوزى تويمايدى. ايىار
كەرەك، ٴال كەرەك؛ ٴالسىز ايىار نە كەرەك؟ اۋرۋ قالسادا، ادەت قالمايدى. دەن
ساۋلىق زور بايلىق. اينالدىرعان اۋىر الماي قويماس.

سارت بايىسا تام سالار؛ قازاق بايىسا قاتىن الار. تويعا بارساڭ، تويىپ بار؛
جۇمىسقا قويىپ بار. ات اياعىن تاي باسار. ايۋدان قورققان توعايعا بارماس.
جەر تاۋسىز بولمايدى، ەل داۋسىز بولمايدى. تاي تۇۋلاپ ۇيىرىنەن شىقپاس،
ٴيشىڭ ۇۋداي اشيدى، ەش امال جوق ەتىۋگە.

سىناۋ: تومەندەگى سوزدەردىڭ ىشىندەگى جارتى داۋىستى دىبىستاردىڭ
تاڭبالارىنىڭ استىن سىزىپ كورسەتىڭدەر.

توي توندىنىكى، اس اتىنىكى، ٴبارىڭ بىردەي تويشى بولساڭ. قۇۋبولاسىڭ؛
ٴبارىڭ بىردەن قويشى بولساڭ، قۇل بولارسىڭ. اقساق قوي تۇستەن كەيىن
ماڭىرايدى. ماي ساسىسا تۇز سەبەر، تۇز ساسىسا نە سەبەر؟ تۇيەنىڭ ۇلكەنى
كوپىردە تاياق جەيدى. ٴبىر بايدىڭ جۇرتىنا ەكى تىشقان تالاسىپتى. ات اۋناعان
جەردە تۇك قالادى. اتتى قامشى مەن ايدا، جاۋدى مەن ايدا. قويشى كوپ بولسا،
قوي ارام ولەر. وت پەن ويناساڭ، كۇيەرسىڭ؛ بالا مەن ويناساڭ، شارشارسىڭ.

مۇڭعى تۇيەنىڭ جۇگى اۋىر؛ تاي تۇۋلاپ ۇيىردەن شىقپاس. شىرىككە
شىبىن ۇينالار. جىرتىق ۇيگە تامشى ٴۇيىر. اريق اتقا قامشى ٴۇيىر. بايتال
شاۋىپ، بايگى الماس. ەكى كەمەنىڭ قۇيرىعىن، ۇستا جەتسىن بۇيىرىعىڭ.

2) قاتاڭ دىبىستار: ب، پ، ت، س، ش، ق، ك.

داعدىلاندىرۋ: تومەندەگى سوزدەردىڭ ىشىندەگى قاتاڭ دىبىستاردىڭ
تاڭبالارىن ايىرتىۋ.

سوقىردىڭ قولىنا تۇسپە، ساڭىراۋدىڭ ىستىنا تۇسپە. بەرسەڭ الارسىڭ، ەكسەڭ ورارسىڭ. ات ەرىندى كەلەر، ەر مۇرىندى كەلەر. بازارعا باردا باعىڭ سىنا، ۇلىڭ وسسە ۇلىقتى مەن اۋىل بول؛ قىزىڭ وسسە قىلىقتى مەن اۋىل بول. اتا كورگەن وق جونار؛ انا كورگەن تون پىشەر. اتاڭا نە قىلساڭ،الدىڭا سول كەلەر؛ بورىكتى قارتايسا تىشقان اۋلار، ٴيت جەگىگەنىن تالايدى. قوۋدا ٴسوت جوق، جىلقىدا ٴوت جوق.

سىناۋ: تومەندەگى سوزدەردىڭ ىشىندەگى قاتاڭ دىبىستاردىڭ تاڭبالارىنىڭ استىن ەمزىپ كورسەتىڭدەر.

ولگەن كەلمەس، وشكەن جانباس. جاقسى كەلسە قۇت، جامان كەلسە جۇت. تىيسە تەرەككە، تىيمەسە بۇتاققا. جەمىستى اعاشتىڭ باسى تومەن. كوپ تىلەگى كول. ەل قۇلاعى ەلىۋ. جەتى رەت ٴپىش، ٴبىر رەت كەس. كوز قورقاق قول باتىر. جەر اناسى، مال بالاسى. كۇلمە دوسىڭا، كەلەر باسىڭا. تامىر تارتقان تارىقپاس. ساقتىقتا قورلىق جوق. ٴشوپ بىتكەن جەرگە بىتەر. اسپانعا قاراي وق اتپا، ٴوزىڭنىڭ تۇسەر قاسىڭا. اش تاماعىم، تىنىش قۇلاعىم. تەز قاسىندا قىيسىق اعاش جاتپاس. شام جارىعى تۇبىنە تۇسپەس. قويشى كوپ بولسا، قوي ارام ولەر. ٴيت سەمىرسە يەسىن قابار. ات اۋناعان جەردە تۇك قالادى. امان بولسا، بۇل باسىم، تاعى شىعار بۇل شاشىم.

3) ۇياڭ دىبىستار: م، ن، ڭ.

داعدىلاندىرۋ: تومەندەگى سوزدەردىڭ ىشىندەگى ۇياڭ دىبىستاردىڭ تاڭبالارىن ايىرتىۋ.

تالتاڭداساڭ، تالتاڭدا، اقشاڭ بولسا قالتاڭدا. بەرسەڭ الارسىڭ؛ ەكسەڭ، ورارسىڭ. بازارعا باردا باعىڭ سىنا. اتا كورگەن وق جونار، انا كورگەن تون پىشەر. وقۋ ٴبىلىم ازىعى، ٴبىلىم ىرىس قازىعى. اسىڭ باردا ەل تانى، اتىڭ باردا جەر تانى.

سىناۋ: تومەندەگى سوزدەردىڭ ىشىندەگى ۇياڭ دىبىستاردىڭ تاڭبالارىنىڭ استىن سىزىپ كورسەتىڭدەر.

جاقسىدان جامان تۋادى، جۇيرىكتەن شابان تۋادى. تون جاعاسىز بولمايدى، ەل اعاسىز بولمايدى. باتىر ورتاق، باي ورتاق، تورەسى ٴادىل ٴبىي ورتاق. قانىڭ باسىن قان جۋتار، قاردىڭ باسىن قار جۋتار. سەنىكى مەنىكى، دەگەن كوكىل تارلىعى، ٴارى جات، بەرى جات دەگەن تۋىسەك تارلىعى. تاۋ مەن تاستى سۋ بۇزار، كىسى اراسىن ٴسوز بۇزار. ات ەرىندى كەلەر، ەر مۇرىندى كەلەر. كىمنىڭ جەرىن جەرلەسەڭ، سونىڭ جىرىن جىرلارسىڭ. بەرگەن جومارت ەمەس، العان جومارت.

4) ىمىرالى دىبىستار: ج، ز،

داعدىلاندىرىۋ: تومەندەگى سوزدەردىڭ ىشىندەگى ىمىرالى دىبىستاردىڭ تاڭبالارىن ايىرىۋ.

سان تيمەسكە سان ٴتيىدى، تاباق-تاباق نان ٴتيىدى، ساڭىراۋعا سالەم بەرسەڭ، اتاڭىنىڭ باسى دەيدى، جورعا مىنگەن جولداسىنان ايىرىلادى. اتا كورگەن وق جونار، انا كورگەن تون پىشەر. كوب جاساعان قۇرداسىنان ايىرىلادى. جىعىلعان كۇرەسكە تويماس، ساياق جۇرسەڭ تاياق جەرسىڭ. تىڭداماسقا سويلەگەن ٴسوزىم، جىلاماسقا جىلاعان ەكى كوزىم. اۋزى كۇيگەن ٴۇرىپ ىشەر. جەگەن بىلمەس، تۇۋراعان بىلەر. بۇيىدالعان تايلاقتاي، جەتەلەگەن مويناقتاي. شىن جۇمارت جوقتىعىن ەلەمەس؛ شىن جۇيرىك توقتىعىن ەلەمەس. تۇلەن تۇرتپەسە، تۇندە قايدا باراسىڭ؟

5) ىمىرا-سىز دىبىستار: د، ع، گ،

داعدىلاندىرىۋ: تومەندەگى سوزدەردىڭ ىشىندەگى ىمىراسىز دىبىستاردىڭ تاڭبالارىن ايىرىتىۋ.

ەكپەي ەگىن بىتپەس، ەز قاسىندا قيسىق اعاش جاتپاس. جىرتىق تەسىككە كۇلەدى. ۇيالماعان ولەڭشى بولار؛ ىرىمبەگەن ەرىنشى بولار. ۇيقى توسەك تالعامايدى. كۇركىرەگەن كۇنىڭ جاۋىنى از. جىعىلعان سۇرىنگەنگە كۇلەدى. جەر دۇنيەعا تويمايدى؛ وت وتىنعا تويمايدى؛ كوز كورۋگە تويمايدى؛ قۇلاق ەستۋگە تويمايدى؛ كوڭىل ويعا تويمايدى؛ ٴبورى قويعا تويمايدى. جاۋ جاعادان العاندا، ٴيت ەتەكتەن الادى. كورگەن جەردە بوي سىيلى؛ كورمەگەن جەردە تون سىيلى. ەل قىدىرعان سىنشى بولار؛ توعاي قىدىرعان ٴۇيشى بولار. ۇيادا نە كورسەڭ، ۇشقاندا سونى الارسىڭ. ەر تۋعان جەرىنە، ٴيت تويعان جەرىنە. قازانشىنىڭ ەركى بار قايدان قۇلاق شىعارسا. جوعارىدا ورىن باردا تومەن وتىرما. اس ادامنىڭ ارقاۋى. جاز شاناڭدى سايلا؛ قىس ارباڭدى سايلا.

ٴسوز تۇلعالارى.

1) ٴتۇبىر ٴسوز.
2) تۋۇندى ٴسوز.
3) قوس ٴسوز.
4) قوسالقى ٴسوز.
5) قوسىمشالار.

1) **ٴتۇبىر ٴسوز** دەگەنىمىز باستاپقى ماعاناسىنداعى، باستاپقى تۇلعاسىنداعى ٴسوز، ماسەلەن: باس. تاس، شاش، قول.

2) **تۋۇندى ٴسوز-** دەگەنىمىز- باستاپقى تۇلعاسىدا، باستاپقى ماعاناسى دا وزگەرگەن ٴسوز؛ ماسەلەن: باستىق. تاستاق، شاشاق، قولتىق.

3) **قوس ٴسوز.** دەگەنىمىز قوسارىنان ايتىلاتىن ٴبىر وڭكەي ەسىمدى سوزدەر. قوس ٴسوز ەكى ٴتۇرلى بولادى: بىرەۋى نارسەنىڭ كوبىن قامتىپ اتايدى. ەكىنشىلەرى نارسەلەردى ايىرا اتايدى. الدىڭعىسى- جالپىلاعىش قوس ٴسوزدەپ، سوڭعىسى جالقىلاعىش قوس ٴسوزدەپ ايتىلادى.

جالپىلاعىش قوس سوزدەر: اياق-تاباق، توسەك ورىن، ەر-تۇرمان، كيىم-كەشەك، ٴجۇن-جۇرقا، باقا-شايان، قۇرت-قۇمىرسقا، بۇتا-بۇتاناق جەر-سۋ، تۇيە-مۇيە، بىزاۋ مىزاۋ قوي-قوزى تاعىسىن تاعىلار.

جالقىلاعىش قوس سوزدەر: جەل - باۋ، توسەك - اعاش، جۇك - اياق، پىسپەك - ساپ، شەگە - بالعا، قاۋعا - شەلەك، اسىل - بەك، ەس- قۇل، تورە تاي، ەر - باتىر. ەسەن - امان، ٴومىر - قوجا، شەكتى - باي تاعىسىن تاعىلار.

4) **قوسالقى ٴسوز -** دەگەنىمىز ٴوز الدىنا ماعاناسى كەم، باسقا ٴسوزدىڭ ماڭايىندا تۇرعاندا عانا ماعانا شىعاتىن ٴسوز. ماسەلەن؛ دا، عوي، عانا (مال دا، جان دا، سولاي عوي، وسى عانا).

5) **قوسىمشالار** ـ دەگەنىمىز ٌسوز ەمەس سوزگە جالعاناتۇن بۇۋىندار. بۇلاردا ٌوز الدىنا ماعانا جوق، باسقا سوزگە جالعانباي بولەك ايتىلمايدى‌دا. سوندىقتان بۇلار "قوسىمشالار دەپ اتالادى. **قوسىمشالار** ەكى ٌتۇرلى: بىرەۋ- لەرى جالعانعان ٌسوزدىڭ تۇلعاسىن‌عانا وزگەرتىپ ماعاناسىن وزگەرتپەيدى. ەكىنشىلەرى جالعانعان ٌسوزىنىڭ تۇلعاسىن‌دا، ماعاناسىن‌دا وزگەرتەدى. سوندىقتان باستاپقى قوسىمشالار تىسقارعى جالعاۋلار، نە تىگىلمەي جالعاۋ دەپ اتالادى؛ ەكىنشى قوسىمشالار ىشكەرگى جالعاۋلار نە تىگىلەي جۇرناق دەپ اتالادى.

تۇسىنىكتى بولۋ ٌۇشىن مىسال كەلتىرەيىك: الايىق «جىلقى» دەگەن ٌسوزدى «شى»، «نىڭ» دەگەن قوسىمشالاردى. جىلقى دەگەن سوزگە «شى» قوسىمشانى‌دا، «نىڭ» قوسىمشانى‌دا قوسىپ بايقايىق: قايسىسى جۇرناق بولىپ شىعار ەكەن. جىلقى ـ جىلقىشى، جىلقى ـ جىلقىنىڭ. جىلقىشى دەگەندە ٌسوزدىڭ باستاپقى ماعاناسى‌دا، تۇلعاسى‌دا وزگەرىلدى: «جىلقىشى» دەگەن ٌسوز ەندى مال تابىنىڭ ەسىمىن كورسەتپەيدى، ادام تابىنىڭ ەسىمىن كورسەتەدى. «جىلقىنىڭ» دەگەندە ٌسوزدىڭ تۇلعاسى وزگەرىلدى، ماعاناسى وزگەرگەن جوق: «جىلقىنىڭ» دەگەن ٌسوز ٌبارى ٌبىر مال تابىنىڭ ەسىمىن كورسەتىپ تۇر. ايتىلعاننان ەندى ٌمالىم بولدى: «شى» قوسىمشا جۇرناق ەكەندىگى؛ «نىڭ» قوسىمشا جالعاۋ ەكەندىگى.

ەسكەرتىۋ: جالعاۋ از، جۇرناق كوپ. جالعاۋ ٌتۇبىر سوزدەدە، تۇۋىندى سوزدەدە بولادى. جۇرناق ٌتۇبىر سوزدە جوق تۇۋىندى سوزدەعانا بولادى.

TÜRKMENISTAN DÖWLET KITAPHANASY
ТУРКМЕНСКАЯ ГОСУДАРСТВЕННАЯ БИБЛИОТЕКА

ٴسوز جازىلۋىنىڭ جالپى ەرەجەلەرى

1) ٴار ٴسوز تۇبىر ٴسوز بولسىن، تۋىندى ٴسوز بولسىن جۇرناقتارى مەن جالعاۋلارى مەن بىرگە تۇتاس جازىلادى، ۇزىلەتۇن قاربىتەر كەلگەن جەردە ۇزىلەدى؛ بۇل ۇزىلۋ ٴسوزدىڭ تۇتاستىعىن بۇزبايدى، (ۇزىلەتۇن قاربىتەر: ا، د، ر، ز، و، ۇ، ۋ، ە، (ە)).

2) جالپىلاعىش قوس سوزدەردىڭ اراسى ٴدايىم سىزىقشا (—) مەن ايىرىلىپ جازىلادى، (اياق-اباق، كيىم-كەشەك، قوي-قوزى، تۇيە-مۇيە، ساۋىت-سايمان، ەر-تۇرمان).

3) جالقىلاعىش قوس سوزدەردىڭ اراسى، سىزىقشا مەن ايىرىلىپ دا، ايىرىلماي دا، جازىلادى:

قوس سوزدە ەكى ٴسوز ٴبىر ىڭعاي بولسا، ماسەلەن، ەكەۋى بىردەي جۇۋان يا جىڭىشكە ايتىلاتۇن بولسا، وندا ەكەۋى ايىرىلماي تۇتاس جازىلادى (باسقۇر، قولقاپ، بالجان، جەلكەسەر، ايبالتا، النىباي، اتانباي، تاسبولات، ايمىرزا).

قوس سوزدە ەكى ٴسوز ٴبىر ىڭعاي بولماسا، ماسەلەن ٴبىرى جۇۋان، ٴبىرى جىڭىشكە ٴسوز بولىپ كەلسە، وندا ارالارى سىزىقشا مەن ايىرىلىپ جازىلادى، (جەل-باۋ، توسەك-اعاش، جۇك اياق تىلەۋ-باي، ەس-قۇل، تورە-ٴتي، جان-تەمىر، مۇرات-بەك، مال-كەلدى، مەڭدى-قارا، ٴجىتتى-قارا).

ەسكەرتۋ: ٴسوزدىڭ تۇلعاسى مەن تۇرپاتى ٴبىر ەمەس: تۇلعاسى بىردەي سوزدەردىڭ تۇرپاتتارى باسقا بولۋى مۇمكىن. ماسەلەن: «تۇر-عانباي»-«تۇرعامباي» دەگەن سوزدەردىڭ تۇلعالارى بىردەي، تۇرپاتتارى بىردەي ەمەس. مۇنداي وردىندا ايتىلۋ دۇرىس-بۇرىسىنا قارالادى. دۇرىسى «تۇرعامباي» ەمەس، «تۇرعانباي». سوندىقتان جازعاندا «تۇرعانباي» دەپ دۇرىس تۇرپاتى مەن جازامىز. سونداي اق قوس سوزدەردە، قوسارلاپ ايتقان سوزدەردە داۋىس جەدەلدىگى مەن داۋىسى تۇتاسۋىنان بولاتۇن تۇرپات وزگەرىسىنە قاراماي، جەدەلدىك تۇتاستىق جوق جەكە كۇيىن-دەگى تۇرپاتى مەن جازامىز. ماسەلەن: «جۇگ-اياق» دەگەن ٴسوزدى «جۇك-اياق» دەپ، «قارا گوز» دەگەندى «قارا كوز» دەپ، «سىلاڭعىز» دەگەندى «سىلاڭ قىز» دەپ جازامىز.

4) ٴسوز ارتىنان جالعاناتۇن دەمەۋلەر الدىنداعى ٴسوزدەن سىزىقشاسىز بولەك جازىلادى؛ ونداي دەمە لەر ٴتۇبىر ٴسوز بەن جالعاۋدىڭ اراسىندا ايتىلاتۇن بولعاندا: ٴتۇبىر سوزگە سىزىقشا مەن جالعانىپ جالعاۋ مەن بىرگە جازىلادى. (مىسال: «جاقسى ما؟»؛ «جاقسى اق با؟»؛ «جاقسى مىسىن؟»؛ «جاقسى-اق-بىسىن؟».

5) ٴۇندەستىك زاڭىنا كەلمەيتىن «گەر»، «دى-كى» «پاز» سىقىلدى جۇرناقتار ٴتۇبىر سوزگە قوسىلىپ جازىلادى؛ ونداي جۇرناق بەن جازىلعان سوزدىڭ تۇبىرىندە دايەكشى بولسا ونىڭ دايەكشىسى جۇرناق قوسىلعاندا دا قالماي جازىلادى (مىسال: «تۇزدىكى»، «ٴتۇزدىكى» «ٴسوزۋار»، «ٴبىلىمپاز»).

6) قوسالقى «ا»، «با» لاردان «ەدى»، «ەكەن» دەگەن بولەك جازىلادى. ايتارما ەدى» كەلەرمە ەدى، بارماس با ەدى. ايتقان با ەكەن؟ كورگەن بە ەكەن؟. ٴبىلدى مە ەكەن؟، تاعىسىن تاعىلار.

7) جورناقتار بارشا سوزگە قوسىلىپ جازىلادى، جۇرناق ىشىندەگى دىبىستار ەستىلۋ قالىبىنشا جازىلادى.

8) جالعاۋلار ٴتۇبىر سوزگەدە، تۇۋىندى سوزگەدە قوسىلىپ جازىلادى. جالعاۋدا «ت»مەن«د» دىبىستارى ەستىلگەن قالىبىنشا جازىلادى. جۇرناقتار مەن جالعاۋلار ٴسوزدىڭ لياق دىبىسىنىڭ تۇرىنە قاراي، تۇرپاتىن وزگەرتىپ جالعاسادى.

جۇرناقتار.

1) **«لىق» جۇرناق.** بۇل جۇرناق ٴسوزدىڭ اياعى داۋىستى دىبىس، ٴنامەسە جارتى داۋىستى دىبىس بولسا، وسى «لىق» كۇيىندە جالعاسادى؛ ماسەلەن: بالا = بالالىق، جابى = جابىلىق، جاۋ = جاۋلىق، قۇۋ = قۇۋلىق، باي = بايلىق

ەسكەرتۋ: «لىق» جۇرناق تۇۋراسىنداعى بۇل زاڭعا اياعىنا جارتى داۋىستى «ل» كەلەتىن سوزدەر كونبەيدى. ونىڭ كونبەيتىن سەبەبى-قازاق ٴتىلى «ل» دىبىسى قابات كەلۋىن سۇيمەيدى. سوندىقتان ەكى «ل» قابات كەلگەن جەردە، بىرەۋىن باسقا دىبىسقا اينالدىرىپ ايتادى. ماسەلەن؛ «اللا» دەگەن سوزدەگى قابات كەلگەن ەكى «ل»دىڭ بىرەۋىن «د»عا اينالدىرىپ، «الدا» قىلىپ ايتادى. سونداي اق «لىق» جۇرناقتاعى «ل» دا ەكى «ل»دىڭ بىرەۋى بولىپ كەلەتىن جەردە «د»عا اينالىپ كەتەدى. ماسەلەن: سال=ساللىق بولارعا ٴتيىس ەدى؛ ولاي ايتىلماي، سال=سالدىق بولىپ ايتىلاتىن سەبەبى-قازاق ٴتىلىنىڭ ەكى «ل» قابات كەلۋىن سۇيمەگەندىگىنەن.

ٴسوزدىڭ اياعى ۇياڭ دىبىس بولسا، «لىق» جۇرناق وزگەرىلىپ «دىق» بولىپ جالعانادى؛ ماسەلەن: قان=قاندىق، اڭ=اڭدىق، سۇم= سۇمدىق.

ٴتۇبىر ٴسوزدىڭ اياعى ۇياڭ دىبىس بولسا، جۇرناق «لىق» وزگە-رىلىپ «دىق» بولىپ جالعاسادى. ماسەلەن: قۇم=قۇمدىق، قان=قاندىق، اڭ=اڭدىق،

ٴتۇبىر ٴسوزدىڭ اياعى قاتاڭ دىبىس بولسا، «لىق» جۇرناق «تىق» بولىپ جالعاسادى. ماسەلەن: قاپ=قاپتىق، جۇرت=جۇرتتىق، اش= اشتىق، قاس=قاستىق، جاس=جاستىق، ساق=ساقتىق.

جىڭىشكە سوزدەردە «لىق» ورنىنا «لىك»، «دىق» ورنىنا «دىك»، «تىق» ورنىنا «تىك» بولىپ جالعاسادى، ماسەلەن: بينە=بينەلىك، جەتى=جەتىلىك، ەر=ەرلىك، ەل=ەلدىك، تەڭ=تەڭدىك، ەركە=ەركەلىك، كەدەي=كەدەيلىك، جەتىم=جەتىمدىك. كوپ=كوپتىك.

داعدىلاندىرۋ: تومەندەگى سوزدەرگە «لىق» جۇرناعىن جالعاپ، تۇۋىن-دى ٴسوز ەتكىزۋ.

باس، قاس، مۇردن، اۋىز، ەرىن، ٴتىل، قابىرعا، ارقا، تەرى، وكپە، بەل، تامىر، سان، تىزە، بالتىر، وكشە، ۋلتان، اتا، ەل، اعا، ٴىنى، اپا، جيەن، كۇيەۋ، باجا، قۇدا جەڭگەت، قارت، شال، اس، سۇۋ، ٴشوپ، وت، ەنە، ات، جورعا، ايعىر، بۇقا، قوشقار، ٴبيت، قاسقىر، تۇلكى، مايمىل، اي، كۇن، جارىق، قار، قويىن، جىل، شىلدە، كۇز، ٴتۇس، ٴتۇن كۇمىس، ٴتۇس، الا، ساز، باتىر، قۇۋ، جاقىن، زور، بيگى، جامان، ٴتىرى، ناشار، قاتتى، سەمىز، جاۋىز، ىراس، ٴىرى، قىيسىق، سۇلۋ، كوركەم، ادەمە، ميقتى، جۇۋاس، ۋياڭ، اڭگى، مۇنتانى، قىيىن، پاڭ، اڭقاۋ، ناس، سالاق، شابشاڭ، بوس، دۇرىس، تۇۋرا، سوقىر، ساراڭ، قارا، توق، ماس، سۇم.

2) «شى» جۇرناق. بۇل جۇرناق جۇۋان، جىڭىشكە سوزدەرگە بىردەي جالعانىپ، بىردەي جازىلادى؟ ٴبىراق جۇۋان سوزدە جۇۋان ايتىلادى، جىڭىشكە سوزدە جىڭىشكە ايتىلادى؛ ماسەلەن: مال = مالشى، ەل = ەلشى، جىلقى = جىلقىشى، تۇيە = تۇيەشى، ىلاۋ = ىلاۋشى، ەگىن = ەگىنشى.

سىناۋ: تومەندەگى ٴتۇبىر سوزدەرگە «شى» جۇرناعىن قوستىرىپ، تۇۋىندى ٴسوز ەتكىزىۋ.

اڭ، ولەڭ، نان، ٴۇي، پەش، اياق، قازان تەمىر، كومىر، قىرمان، وراق، ات، بيە، سيىر، بالىق، وىن، جىر، دومبىرا، قوبىز، سىرناي، اربا، قاراۋىل، وتىن، بالشىق، التىن، كۇمىس، سىر، بالتا، باتا، ارا، ەتىك، تىگىن، وي، توي، وسەك، وتىرىك، قالا، بازار، باسى.

3) «شىل» جۇرناق. بۇل جۇرناقدا جۇۋان، جىڭىشكە سوزدەرگە بىردەي جالعانىپ، بىردەي جازىلادى. جۇۋان سوزدەردە جۇۋان، جىڭىشكە سوزدەردە جىڭىشكە بولىپ ايتىلادى. ماسەلەن: قازاق = قازاقشىل، جەتەك = جەتەكشىل، قارا = قاراشىل. كۇن = كۇنشىل، قايعى = قايعىشىل.

سىناۋ: تومەندەگى سوزدەرگە «شىل» جۇرناعىن قوستىرىپ، تۇۋىندى ٴسوز ىستەتىۋ: تەر، كىر، جەر، قايىن، ٴتول، كەل، ەسەپ، اۋىل سۇۋ، قىمىز، جۇرت، سوقا، اياق، وسەك، ۋايىم تاۋەكەل، ىرىم، امال، قىرىل، ٴوزىم وزگە، ويىن، شىن، باسقا، ەرتەك، بۇگۇن، ەركىن، ٴتور، كوپ، ٴتاسىل، ٴاس.

4) «لاس» جۇرناق. بۇل جۇرناق ٴتۇبىر سوزدىڭ اياعى داۋىستى، ياكي، جارتى داۋىستى دىبىس بولسا، وسى «لاس» كۇيىندە جالعاسادى،

ماسەلەن: قورا = قورالاس، اۋ = اۋلاس، اي = ايلاس، اقى = اقىلاس، سىر = سىرلاس، قول = قولداس (قوللاس بولمايدى).

ٴتۇبىر ٴسوزدىڭ اياعى ۇياڭ دىبىس بولسا، لاس ورنىنا داس بولىپ جالعاسادى؛ ماسەلەن: مۇڭ = مۇڭداس، قان = قانداس، ىم = ىمداس،

ٴتۇبىر ٴسوزدىڭ اياعى قاتاڭ دىبىس بولسا، لاس ورنىنا تاس بولىپ جالعاسادى؛ ماسەلەن: وت = وتتاس، اب = ابتاس، وشاق = وشاقتاس، قوس = قوستاس، بۇرىش = بۇرىشتاس.

ٴتۇبىر ٴسوزدىڭ اياعى جىڭىشكە بولسا، «لاس» ورنىنا «لەس»، «داس» ورنىنا «دەس»، «تاس» ورنىنا «تەس» بولىپ جالعاسادى. ماسەلەن:

تۇبە = تۇبەلەس، كول = كولدەس، جەر = جەرلەس، تىلەك = تىلەكتەس، شەك = شەكتەس، ٴشوپ = شوپتەس.

سىناۋ: تومەندەگى ٴتۇبىر سوزدەرگە «لاس» «لەس» «داس» «دەس» «تاس» «تەس» جۇرناقتارىن جالعاتىپ تۋۋىندى ٴسوز ەتكىزىڭ.

باس، باۋىر، بۇۋ، تىزە، وكشە، اتا، قايىن، قۇدا، توعاي، ساباق، تاباق، سۇۋ، ەگىز، ٴتۇس، زامان، قارىن، تۇقىم، قارا، تىلەك، وداق، اقىل، پايدا، جارنا، ەنشى، ەن، تاڭبا، ىركە، سىبباي، ۇن، جايلاۋ، سۇۋات، كوكىل، باتا، اياق، وتان، رۋ، ۇيا، ورىس، قۇرىق، تەك، ٴدام، ولجا، امال، تىلەۋ، وت، شابىن، قونىس، سىبباعا، كىندىك.

5) «لى» جۇرناق. ٴتۇبىر ٴسوزدىڭ اياعى داۋىستى ياعني داۋىستى دىبىس بولسا، وسى «لى» كۇيىندە جالعاسادى: ماسەلەن: بالا = بالالى، تاۋ = تاۋلى، تاي = تايلى، قار = قارلى، مال = مالدى (ماللى بولمايدى)

ٴتۇبىر ٴسوزدىڭ اياعى «ۇياڭ» دىبىس بولسا، «لى» ورنىنا «دى» بولىپ جالعاسادى؛ ماسەلەن! مۇڭ = مۇڭدى، سان = ساندى شام = شامدى،

ٴتۇبىر ٴسوزدىڭ اياعى «قاتاڭ» دىبىس بولسا، «لى» ورنىنا «تى» بولىپ جالعاسادى؛ ماسالان! ساب = سابتى، ات = اتتى، تاس = تاستى، قۇلاق = قۇلاقتى، بۇرىش، = بۇرىشتى،

ٴتۇبىر ٴسوز جىڭىشكە بولسا، جۇرناقتاردا، جىڭىشكە بولىپ جالعاسادى؛ ماسالەن؛ شەگە = شەگەلى، تۇيە = تۇيەلى، = تىرەۋ تىرەۋلى، كەگەي = كەگەيلى، ۇرەي-ۇرەيلى، تەك-تەكتى، جەل-جەلدى، جەر-جەرلى، كۇش-كۇشتى، ٴىس-ٴىستى.

سىناۋ: تومەندەگى ٴتۇبىر سوزدەرگە «لى» جۇرناعىن قوسىڭىز، تۋۋىندى ٴسوز ەتكىزىڭ.

كىسى، ادام، دەنە، باس، شاش، ساقال، ساماي، بيەك، مۇرت، ماڭداي،

كەۋدە جۇرەك، ٴبۇيەر، قارىن، تامىر، تىزە تابان، تونىق، اتا، انا، اعا، ٴىنى، كۇيەۋ، جاعا، ەتەك، تون، ماقتا، ەت، قىمىز، ايران، سۇۋ، ٴشوپ، تارى، سۇلى، جۇۋا، اعاش، مويىن، ٴۇي، تومار، جىلقى، جورعا، بوتالى، شاعالا، الٴ، ايمۇ، قاسقىر، بالىق، اقشا، ماي، سۇمبە، قۇنداق، التىن، كۇمىس، اقىل، ەس، ٴۇمىت، سانا، ساكمالاۋ، قايىق، اشىۋ، قۇلا، كۇرەك.

6) «لاۋ» جۇرناق ٴتۇبىر سوزدىڭ اياعى داۋىستى-ىاكي

جارتى داۋىستى دىبىس بولسا، وسى «لاۋ» كۇيىندە جالعاسا ى: ماسەلەن بالا- بالالاۋ، قارا-قارالاۋ، تاۋ-تاۋلاۋ، سۇلۋ-سۇلۋلاۋ، تار-تارلاۋ، جار- جارلاۋ، شال-شالداۋ.

ٴتۇبىر ٴسوزدىڭ اياعى «ۇياڭ» دىبىس بولسا، «لاۋ» ورنىنا «داۋ» بولىپ جالعاسادى: پاڭ-باڭداۋ، شىن-شىنداۋ، قۇم-قۇمداۋ.

ٴتۇبىر ٴسوزدىڭ اياعى «قاتاڭ» دىبىس بولسا، «لاۋ» ورنىنا «تاۋ» بولىپ جالعاسادى؛ ماسەلەن: اق-اقتاۋ، جاس-جاستاۋ، اش-اشتاۋ،

ٴتۇبىر ٴسوز جىڭىشكە بولسا، جۇرناقدا جىڭىشكەرەدى: «لاۋ» ورنىنا «لەۋ» «داۋ» ورنىنا «دەۋ» تاۋ ورنىنا «تەۋ» بولىپ جالعاسادى: ماسەلەن: كونە-كونەلەۋ، ٴىرى-ٴىرىلەۋ كىر-كىرلەۋ، سەمىز-سەمىزدەۋ، كەڭ-كەڭدەۋ، كەم-كەمدەۋ، تومەن-تومەندەۋ، كوك-كوكتەۋ، سيرەك-سيرەكتەۋ.

سىناۋ: تومەندەگى ٴتۇبىر سوزدەرگە «لاۋ» جۇرناعىن قوستىرىپ، تۋىندى ٴسوز ەتكىزىڭ.

جامان، مەڭىرەۋ، باتىر، ەر، قورقاق، سۇر، سارى، كەدەي، جاقىن، جۇۋىق، ۇلكەن، زور، وتكىر، بيىك، ەسكى، ساسىق، قىزىق، بوكىر، قالىڭ، جۇقا، ىسسى، سۇۋىق، كەرەڭ، تەرەڭ، جىلتىر، تەگىس، جاقسى، قىمبات، الىس، ۇزىن، جۇقا، شولاق، كوركەم، جۇۋاس، ۇيالى، جەڭىل، وڭى، ىلاس، ىلاي، جاس، ۋساق، الاسا، سالاق، ناس، ساقاۋ،

7) «سىز» جۇرناق. بۇل جۇرناق ٴتۇبىر سوزگە ەكى ان وسى

كۇيىندە قوسىلادى، جۇۋان سوزگە قوسىلسا، جۇۋان بولىپ ايتىلادى، جىڭىشكە سوزگە قوسىلسا، جىڭىشكە بولىپ ايتىلادى. ماسەلەن: قۇلاق-قۇلاقسىز، بەرەك-بەرەكسىز،

سىناۋ: تومەندەگى ٴتۇبىر سوزدەرگە «سىز» جۇرناعىن قوستىرىپ، تۋىندى ٴسوز ەتكىزىڭ.

باس، اياق، قول، جول، بۇل، جەم، جەڭ، تەك، ەم، جەل، كول، بەت، ەپ، ات، قوي، تۇيە مال، ەت، ٴسۇت، سورپا، ٴتان، جان، ال، كۇن، بالا، جالا، قالا، قۇلا، البار، اۋ، باۋ، جوتا، بوتا، كۇي، ٴۇي، مي، وي، وت، قۇت، باق،

جاق، وق، سەرىك، ار، جار، ٴتۇر، تۇك، ٴتول، ٴتۇب، ٴجىب، مۇك، سال، تون، داق، ٴدات، ٴدام، دامە.

8) «ٴى» جۇرناق. بۇل جۇرناق ٴتۇبىر ٴسوز جۋان بولسا، وسى «ٴى» كۇيىندە جالعاسادى؛ ماسەلەن: بۇرىن-بۇرىنعى، ار-ارعى، سوڭ-سوڭعى

ٴتۇبىر ٴسوز جىڭىشكە بولسا، «ٴى» جۇرناق «گى» بولىپ جالعاسادى؛ ماسەلەن: كەشە - كەشەگى، بۇگۇن - بۇگۇنگى، كەيىن-كەيىنگى، تومەن-تومەنگى،

قاتاڭ دىبىستاردان سوڭ، جۋان سوزدەردە «قى» بولىپ، جىڭىشكە سوزدەردە «كى» بولىپ وزگەرەدى؛ ماسەلەن. ارت-ارتقى، سىرت-سىرتقى، ٴتۇب-تۇبكى، شەت-شەتكى.

9) «ەكە» جۇرناق. بۇل جۇرناق ٴتۇبىر سوزگە جالعاسىپ سىزىق بەن قوسىلىپ جازىلعانى قولايلى، «ەكە»، «اكە» دەگەن سوزدەن ازىپ بولعان جۇرناق، ٴبيى-ەكە، تورە-ەكە، باتىر-ەكە، تورە-ەكە، اكە-ەكە، اعا-ەكە، شەشە-ەكە.

10) «ىنشى» جۇرناق بۇل جۇرناق جۋان سوزگە جالعاسسا، جۋان بولىپ ايتىلادى، جىڭىشكە سوزگە جالعاسسا جىڭىشكە بولىپ ايتىلادى؛ ماسەلەن: ٴبىرىنشى، ەكىنشى، ٴۇشىنشى، ٴتورتىنشى، بەسىنشى، التىنشى، جەتىنشى، سەگىزىنشى، توعىزىنشى، ونىنشى، جيىرمانشى، وتىزىنشى، قىرقىنشى، ەلۋىنشى، الپىسىنشى، جەتپىسىنشى، سەكسەنىنشى، توقسانىنشى، ٴجۇزىنشى، مىڭىنشى.

سىناۋ: تومەندەگى «ىنشى» جۇرناعىن قوسىپ، تۋىندى ٴسوز ەتكىزىڭ.

ون ٴبىر، ون ەكى، ون ٴۇش ون ٴتورت، ون بەس، ون التى، ون جەتى ون سەگىز، ون توعىز، جيىرما توعىز، وتىز، سەگىز، قىرىق جەتى، ەلۋ التى الپىس بەس، جەتپىس ٴتورت، سەكسەن ٴۇش، توقسان ەكى، ٴبىر ٴجۇزون، ٴجۇز مىڭ، ەجۇز ون، ٴجۇز، جيىرما.

11) «ۋ» جۇرناق. بۇل جۇرناق ٴتۇبىر ٴسوزدىڭ اياعى داۋىستى دىبىس بولسا، وسى كۇيىندە ٴبىر «ۋ» بولىپ جالعاسادى؛ ماسەلەن: قارا-قاراۋ، اسا-اساۋ، وتە-وتەۋ.

ٴتۇبىر سوزدىڭ اياعى داۋىسسىز دىبىس بولسا، «ىۋ» بولىپ جالعاسادى. ماسەلەن: بار-بارىۋ، كەت-كەتىۋ، بۇۋ-بۇۋىۋ.

داعدىلاندىرىۋ: تومەندەگى ٴتۇبىر سوزدەرگە «ۋ» جۇرناعىن جالعاپ تۋىندى ٴسوز ەتكىزىۋ.

ال، ور، سابا، قورىق، كۇرە، اداس، سوز، اس، ەلە، ٴتوز، اۋنا، قايىت، وقى، توقى، ٴسۇرت، ۇلى، ولشە، قۇر، سويلە، سىز، شىرى، قالعى، ساۋ، ٴتىي، ىستە، تىلە، جۇۋ، بۇۋ، قۇۋ، تۇۋ.

12) «عىش» جۇرناق. بۇل جۇرناق ٴتۇبىر ٴسوزدىڭ اياعى داۋىستى يا كىي جارتى داۋىستى دىبىس. ياكى ۇياڭ دىبىس بولسا، وسى «عىش» كۇيىندە جالعاسادى؟ ماسەلەن: سانا ساناعىش، وقى-وقىعىش، ساۋ-ساۋعىش، بۇۋ-بۇۋغىش تاي تايعىش، جان-جانعىش.

ٴتۇبىر ٴسوزدىڭ اياعى قاتاڭ دىبىس بولسا، «عىش» ورنىنا «قىش» بولىپ جالعاسادى؛ ماسەلەن: ايىت-ايتقىش، تاب-تابقىش، بتق-باققىشى، باس-باسقىش، اش-اشقىش.

ٴتۇبىر ٴسوز جىڭىشكە بولسا، «عىش» ورنىنا «گىش» بولىپ «قىش» ورنىنا «كىش» بولىپ جالعاسادى؛ ماسەلەن سويلە-سويلەگىش، ەك-ەككىش، بەر-بەرگىش، شەرت-شەرتكىش.

سىناۋ: تومەندەگى ٴتۇبىر سوزدەرگە «عىش» جۇرناعىن جالعاتىپ، تۋىندى ٴسوز ەتكىزىڭ.

ال، كور، كۇرەس، ساقتا، ماقتا، تاستا، باستا، ٴتوز، كەز، قاق، جاق، كىر، ٴسۇرت، ساس، اسىق، تاڭدا، ولشە، نان، كەب، تەب، قارا، كەيى، وقى، قىيى ٴمۇجى، بار، قۇۋ، جۇۋ، بۇۋ، وي، قوي، توي، سوي، جە، دە، تىلە. كەس، تەس، ەس، شاش، قاش، شەش، تاڭ، جان، سال، بول، سول، قۇل، قال، قاز، جار، كىرم، ەم، ەن، ەر، جىي، ٴتىي، قىي، قۇي، ٴبي، تىپ، ٴتۇت، جورت، قىز، از، جىر.

13) «عىن» جۇرناق بۇل جۇرناقتا «عىش» سىياقتى ٴتۇبىر ٴسوزدىڭ اياعىنا جانا تۇبىرىنە قاراي «قىن»، «كىن»، «گىن» بولىپ جالعاسادى. ماسەلەن: قۇۋ قۇۋعىن از-ازعىن قاش-قاشقىن تاس-تاسقىن، كوش-كوشكىن، ٴجۇر-جۇرگىن.

سىناۋ: تومەندەگى سوزدەرگە «عىن» جۇرناعىن جالعاتىپ تۋىندى ٴسوز ەتكىزىڭ.

اس، كور، توك، ٴتۇر، تارت، جۇت، ۇر، ساۋ، جەت، كۇت، ور، جاق، جەك، ٴتور، جاب، قات، تاب، تول، ىر، ەز، باق، بۇل، سوق، سات، تاي، وز، ٴوت، سول، تۇۋ، جىرتى، كەس، ٴسوز، شاش، ايىت، ات، اۋ، قوي، قوس، كۇل، تىق، ٴتۇس، ەك، ەر. اق، بات، سۇرت.

14) «ىق» جۇرناق بۇل جۇرناق ٴتۇبىر ٴسوز جۇۋان

بولسا، وسى «ىق» كۇيىندە جالعانادى؟ جىڭىشكە بولسا، «ىق» ورنىنا «ىك» بولىپ جالعانادى؟ اش-اشىق، تەس-تەسىك،

سىناۋ: تومەندەگى ٴتۇبىر سوزدەرگە «ق» جۇرناعىن قوسىپ، تۋىندى ٴسوز ەتكىزىڭ.

ال، سال، ٴاس، ٴال، توز، كور، كور، كىر، ٴبىل، سەز، سىز، ٴشىرى، بۇل، بەر، ساۋ، ٴتۇس، جەت، وي، تىلە، ساسى، وكىس قادا، قىس، جاب، بويا، ٴبىت، قاز، جار، ٴۇش، ٴسۇي، سىن، قات، كەز، تەس، قول، ۇزا، قاقىر، كەكىر، وز، جۇل، تان، بۇز، بۇيىر، ەس، جاز، جاب، ٴبىل، ٴجۇز، ەلە، تۇكىر، تولە، ٴۇز، سول، جىرت، جاي كەس، وتىر، اۋ، تان، جارا، جىينا، سۇۋ، تۇر، قۇس.

15) «اق» جۇرناق. بۇل جۇرناق ٴتۇبىر ٴسوز جۋان بولسا، وسى «اق» كۇيىندە، جىڭىشكە بولسا، «اق» ورنىنا «ەك» (ىك) بولىپ جالعانادى؟ ماسەلەن: ٴتۇر-تۇراق، كەس-كەسەك.

سىناۋ: تومەندەگى ٴتۇبىر سوزدەرگە «اق» جۇرناعىن جالعاپ، تۋىندى ٴسوز ەتكىزىڭ.

جات، قوس، قور، ٴسۇز، جول، ٴبول، جەت، كوم، تاب، ور، اش، وت، قوم، شاش، ايت، ات، ان، شىش، كۇن ٴجۇر، قۇش، قون ۇل، جات، قاب، ٴجىب، كوب، ٴتۇب،

16) «ىس» جۇرناق. بۇل جۇرناق ٴتۇبىر ٴسوز جۋان بولسا، جۋان ايتىلادى، جىڭىشكە بولسا جىڭىشكە ايتىلادى. ماسەلەن: بار-بارىس.

سىناۋ: تومەندەگى ٴتۇبىر سوزدەرگە «س» جۇرناعىن جالعاپ، تۋىندى ٴسوز ەتكىزىڭ.

ال، بەر، جۇرەتۇر، ايت، قون، تارت، تۇۋ، ات، شاب، ساۋ، بۇر، ٴبىل، سوق، قاق، تانى، جۇق، توي، ٴجەت، شال، كىر، شىق، كور، تاب، جۇت، ٴبول، ۇر، ٴتىي، جەك، تۇر، جاق، ۇق، قارا، جۇۋ، باق، جۇل، تالا، جون.

17) «م» جۇرناق. بۇل جۇرناق ٴتۇبىر ٴسوز جۋان بولسا، جۋان ايتىلادى، جىڭىشكە بولسا، جىڭىشكە ايتىلادى. ماسەلەن: اتتا-اتتام، تىستە-تىستەم،

سىناۋ: تومەندەگى ٴتۇبىر سوزدەرگە «م» جۇرناعىن جالعاپ تۋىندى ٴسوز ەتكىزىڭ.

ات، سال، جار، كەل، كەت، اس، قوس، قارت، سۇق، سوق، كەس، ارت، كۇت، جە، جار، جىر، ٴتىل، قالا، بايلا، ورا. ٴىش، شاينا، تۇت، جۇت، جاي، سىق، قىس، ٴتوز، قايت، قادا، ولشە، ال، ٴۇز، جالا، تات، اق، تولك، ساۋ، ٴتۇس.

18) «ىندى» جۇرناق. بۇل جۇرناقدا جۇۋان سوزگە جالعانسا، جۇۋان بولىپ، جىڭىشكە سۇزگە جالعانسا جىڭىشكە بولىپ ايتىلادى؛ ماسەلەن: قوس-قوسىندى، كەس-كەسىندى.

سىناۋ: تومەندەگى سوزدەرگە «ىندى» جۇرناعىن جالعاتىپ تۇۋىندى ٴسوز ىستەتۋ.

قۇۋ، بۇۋ، تۇۋ، جۇۋ، باس، اس، تاس، اق، جاق، ۇر، ەك، وك، جۇگىر، سات، قايىت، ٴسۇرت، جىر، جۇل، ۇز، ٴمۇجى، جۇت، سويلە، قىر، وي، قۇۋىر، ور، شاقىر، قاز، بويا، تاپ، جات، تۇكىر، جاپىر، سەمىر، ٴتۇرت، شەش، بايلا، تالا.

19) «ما» جۇرناق. بۇل جۇرناق ٴتۇبىر ٴسوزدىڭ اياعى داۋىستى يا جارتى داۋىستى دىبىس بولسا، وسى «ما» كۇيىندە جالعاسادى؛ ماسەلەن: سانا = ساناما، تاستا = تاستاما، تۇۋ = تۇۋما، ساۋ = ساۋما، جاي = جايما، قىر = قىرما، سال = سالما.

ٴتۇبىر ٴسوزدىڭ اياعى باسقا دىبىستار بولسا، «ما» ورنىنا «با»، «پا» بولىپ جالعاسادى؛ ماسەلەن؛ جاز = جازبا، وڭ = وڭبا، جون = جونبا، شام = شامبا.

باس — باسپا، ات — اتپا، اق — اقپا، جاب — جاپپا، اش — اشپا، ٴتۇبىر سوزدەر جىڭىشكە بولسا، «ما ورنىنا «مە» «با» ورنىنا «بە» «پا» ورنىنا «پە» بولىپ جالعاسادا ماسەلەن كەر — كەرمە، ٴىل — ىلمە، ٴبي — بيمە، كەز — كەزبە، كوم كومبە، كەس — كەسپە، ەك — ەكپە.

سىناۋ: تومەندەگى ٴتۇبىر سوزدەرگە ما، مە، با، بە، پا، پە، جۇرناقتارىن جالعاتىپ، تۇۋىندى ٴسوز ىستەتۋ.

سال، قاز، بات، جات، ٴسوز، تاستا، اس، كۇرە، قاق، قادا، كىر نوك، ٴسۇرت تاڭدا، قارا، جەك، قىلدىر، سىز، ۇر، سوق، ٴتىي، وي، قۇۋىر، ور، جاب، ۇستا، تۇتىنىق، ورا، سىنا، اينال، بويا، باس، تۇۋرا، جار، ۇش، جالا، قۇلا، جىر، ٴجۇز، كەش، كوتەر، تاي، وز، جانىش، جاي، مۇز، شاش، قاينا، اۋ، قوي، سىق، كىي، توقى، قىس، تارا، كوش.

اتاۋىش سوزدەر

1. زات - ەسىم.

سوزدەردىڭ كەي بىرەۋى نارسەنىڭ ٴوزىن اتايدى: ماسەلەن جەر، تاۋ، تاس، سۋ، اعاش، ٴشوپ، جاپىراق، كۇن، اي، جۇلدىز، بۇلت، قار، جاڭبىر، جەل، بۋ، ساعىم، كىسى، مال، الك، قۇس، باقا، شايان، شىبىن، شىركەي، قۇرت، قۇمىرسقا، قالا، ٴۇي، توسەك، ورىن، اياق، تاباق، كيىم، قازان، وشاق، اربا، شانا، ەر، توقىم، قامىت، دوعا، ارقان، ٴجىپ، تاماق، سۇۋ، مىس، قالام سيا، استىق، جەمىس، ياقان، سويىل، قۇرىق، تاياق، اسىق، توپاي، دوپ، قوبىز، دومبىرا، سىبىزعى، اقشا، كيىز، قاداق، مىلتىق، نايزا، قىلىش، قانجار، وق.

وسىنداي نارسەنىڭ ٴوزىن اتايتىن سوزدەردى زات-ەسىم دەيمىز. زات-ەسىم تۋرالى، «كىم؟» «نە؟» دەپ سۇرايمىز، «كىم؟» دەپ ادام تۋرالى سۇرايمىز. «نە؟» دەپ باسقا زاتتار تۋرالى سۇرايمىز.

مىسال: 1) ات ەرىندى كەمىر؛ ەر مۇرىندى كەلەر؛ «كىم؟ مۇرىندى كەلەر؟»-«ەر.» «نە» ەرىندى كەلەر؟»-«ات».

2) «اۋرنۋدا شانشۋ جامان، سوزدە قاڭقۋ جامان».

«نە جامان؟»-«شانشۋ».

«نە جامان؟»-«قاڭقۋ».

«جىلى-جىلى سويلەسەڭ جىلان ىنىنەن شىعادى؛ قاتتى-قاتتى سويلەسەڭ، قارت تا ىنىنەن شىعادى.»

«نە ىنىنەن شىعادى؟»-«جىلان».

«كىم ىنىنەن شىعادى؟»-«قارت».

4) «ٴيت تويعان جەرىنە، ەر تۋعان جەرىنە».

«نە تويعان جەرىنە؟»-«ٴيت».

«كىم تۋعان جەرىنە؟»-«ەر».

5) «اس ادامنىڭ ارقاۋى».

«ادامنىڭ ارقاۋى نە؟»-«اس».

«اس كىمنىڭ ارقاۋى؟»-«ادامنىڭ».

6) «انانىڭ كوڭىلى بالادا بالانىڭ كوڭىلى دالادا».

«كىمنىڭ كوڭىلى بالادا؟»—«انانىڭ».
«كىمنىڭ كوڭىلى دالادا؟»—«بالانىڭ».
«انانىڭ كوڭىلى كىمدە؟»—«بالادا».
«بالانىڭ كوڭىلى نەدە؟»—«دالادا».

وسىنداي كىم؟ نە؟ دەگەن سۇراۋلارعا جاۋاپ بولىپ ايتىلاتىن جانا نارسەلەردىڭ اتىن كورسەتەتىن سوزدەردى زات ەسىم-دەيمىز.

داعدىلاندىرۋ: تومەندەگى سويلەمدەردىڭ ىشىندەگى زات-ەسىم سوزدەردى ايىرتىڭ.

اش كىسى ۇرىسقاق، ارىق قوي تىرىسقاق. تاس بەن ۇرعاندى، اس بەن ۇر. ەمەننىڭ بيىكتىگىن سىنعانى، ەردىڭ ۇيالعانى ولگەنى. بۇتا قورعالاعان تورعاي دا قالادى. سيىر سۋدان جەرىيدى، سۋ سيىردان جەرىيدى. ايۋدان قورىققان توعايعا بارماس. مۇرتىنا قاراي ىسكەگى، ساباسىنا قاراي پىسپەگى، ماي ساسىسا تۇز سەبەر، تۇز ساسىسا نە سەبەر؟ جەل بولماي ٴشوپ قوزعالماس. قىس ارباڭدى سايلا، جاز شاناڭدى سايلا. پىشاق بەرسەڭ قىنى مەن، قىمىز بەرسەڭ، شىنى مەن. كۇن ورتاق، اي ورتاق، جاقسى ورتاق. قازىعا تويسا قارتا الىم ساسيدى. وق جەتپەس جەردەن قىلىش سۋىرما. ٴوزىڭدى قوزعاساڭ كوشىرەرسىڭ، وتتى قوزعاساڭ ۇشىرەرسىڭ. شوتىنىڭ باسىن باسساڭ، سابى وزىڭە تيەر. ايران سۇراي كەلىپ، اياعىڭدى جاسىرما. قۇر قاسىق اۋىز جىرتادى. توقپاعى زور بولسا، ٴكيىز قازىق جەرگە كىرەدى قالاۋىن تاپسا، قار جانار. ەت ەتكە، سورپا بەتكە.

سىناۋ: تومەنگى سويلەمدەردىڭ ىشىندەگى زات-ەسىم سوزدەردىڭ استىن سىزىپ كورسەتىڭدەر.

باعىڭ ارتقان شاعىڭدا جاپالاق سالساڭ قاز ىلەر، باعىڭ قايتقان شاعىڭدا بلاشىن سالساڭ از ىلەر. مال باسقا بىتەر، قىنا تاسقا بىتەر. تار جولىندا جۇك قالماس، تاياق تايعا جەتكىزەر، تاي قۇنانعا جەتكىزەر، قۇنان اتقا جەتكىزەر، ات مۇراتقا جەتكىزەر. انا داڭقى مەن قىز وتەدى، ماتا داڭقى مەن ٴبوز وتەدى. اعاسى باردىڭ جاعاسى بار، ٴىنىسى باردىڭ تىنىسى بار كىسى بولعان كىسىنى كىسەسىنەن تانيمىن، كىسى بولماس كىسىنى مۇشەسىنەن تانيمىن. بۇلت الا، جەر شولا اي مەن كۇندەي، ٴار كىمگە بەردەي. ٴبي بالاسى بيىككە ۇقسار، بيىك-بيىك تاۋعا ۇقسار؛ قان بالاسى قانعا ۇقسار، قاناتىن جايعان قازعا ۇقسار؛ باي بالاسى بايعا ۇقسار، بايلانباعان تايعا ۇقسار. قايىرىمسىز بولسا، قاننان بەز، ۇتكەلسىز بولسا، سۋدان بەز؛ اسۋسىز بولسا، تاۋدان بەز؛ پايداسىز بولسا، بايدان بەز؛ پاناسىز بولسا، سايدان بەز. اسىق ويناعان ازار؛ دوپ ويناعان توزار؛ بارىنەن دە قوي باعىپ، قويىرتپاق ىشكەن وزار.

ۇيەككىنىڭ تۇبىنەن ٴۇيىرىپ العان قويىزىم، قاراعايدىڭ تۇبىنەن قايىرىپ العان قويىزىم.

II سىن - ەسىم

ەسوزدىڭ كەي بىرەۋلەرى نارسەنىڭ سىنىن اتايدى. ماسەلەن: جاقسى، جامان، بيىك، زور، الاسا، ۇزىن، قىسقا، تەرەڭ، تايىز، قانتتى، جۇمساق، قويىۋ، سۇيىق، باي، جارلى، جاقىن، الىس، اش، توق، ارزان، قىمبات، قالىڭ، جۇقا، زىبىرەك، كەششە، ونكەر، توپاس، سەمىز، ارىق، قاراكٶك، جارىق، تۇنىق، ىلاي، كارى، جاس، قيىن، وڭاي، اۋىر، جەڭىل، ساۋ، اۋرىۋ، اقىلدى، اقىماق، ەستى، ەسەلاك، ەسكى، جاڭا، ۇساق، ٴىرى، تازا، ىلاس، ساۋ، سالاق، سۇم، اڭقاۋ قۋ، مەڭىرەۋ، جۋۋان، جىڭىشكە، اۋىر، تەگىس، جۋۋاس، سارالڭ، جومارت، مىرزا، جىلى، سۇۋىق تار، كەڭ، بۇدىر، تەگىس.

وسىنداي نارسەلەردىڭ سىنىن كورسەتەتۇن سوزدەر سىن ەسىم دەپ اتالادى. سىن ەسىمنىڭ سۇراۋى قانداي؟ ماسەلەن: جامان تورە جان الار. قانداي تورە جان الار؟ جامان تورە جان الار. ارىق اتقا قامشى جوك. قانداي اتقا قامشى جوك؟-ارىق اتقا قامشى جوك. «جامان» «ارىق» دەگەن سوزدەر «قانداي؟» دەپ سۇراعانعا جاۋاپ بەرەدى جانا وزدەرى نارسەنىڭ سىنىن كورسەتەدى. وسىنداي «قانداي؟» دەپ سۇراعانعا جاۋاپ بولاتۇن سوزدەردىڭ بارىدە سىن-ەسىم بولادى.

داعدىلاندىرىۋ: تومەندەگى سوزدەردى ايىرتىۋ قايسىسى زات - ەسىم، قايسىسى سىن ەسىم ؟.

جاقسى كىسى؛ جامان ٴىل؛ بيىك تاۋ، الاسا اعاش ۇزىن ارقان؛ قىسقا ٴجىپ؛ تەرەڭ تەڭىز؛ تايىز كول؛ قانتتى - قۇرت؛ جۇمساق نان؛ قويىۋ قانىق؛ سۇيىق سۇت؛ باي - قازاق ؛ جارلى موجىق ؛ جاقىن ٴۇي ؛ الىس اۋىل؛ ونكەر پىشاق؛ توپاس كىسى؛ سەمىز قوي؛ ارىق ات؛ قاراكٶك قورا؛ جارىق ٴتۇن؛ تۇنىق سۇۋ؛ ىلاي ٴاق؛ كارى تۇيە؛ جاس ايعىر؛ قيىن كۇي، وڭاي ولەڭ؛ اۋىر جوك، جەڭىل ساندىق؛ ساۋ جىلقى؛ اۋرىۋ سيىر ؛ اقىلدى بالا؛ اقىماق جىگىت ؛ ەسكى ەتىك ؛ جاڭا شاپان ؛ ۇساق قۇم ؛ ٴىرى تارى؛ تازا جۇرت ؛ ىلاس قورا ؛ ساۋ ئيت ؛ سالاق قاتىن ؛ سۇم بالا ؛ اڭقاۋ قويشى جۋۋان قاراعاي ؛ جىڭىشكە تال ؛ جىلى جاز ؛ سۇۋىق قىس؛ تار شالبار؛ كەڭ جاعا؛ بۇدىر جەر؛ تەگىس دالاعا.

سىناۋ: تومەندەگى سوزدەردى كوشىرىپ، سىن - ەسىم سوزدەردىڭ استىن سىزىپ كورسەتىڭدەر.

اش بالا توق بالادەي ويناماي‌دى: قانتتى جەرگە قاق تۇرار. قايىرانتتى ەرگە مال تۇرار. جامان سايعا سۇۋ تۇسسە، ونكەل بەرمەس كەشىۋگە. باي كىسى بالپاڭ كەلەر، جارلى كىسى قالتاڭ كەلەر. جاقسى كەڭەس جارتى ىرىس. ۇزىن كوسەۋ قول كۇيدىرمەس. تۇۋرا بيىدە تۇۋعان جوق. اۋىرىۋ كۇلكى سۇيمەس، جۇيرىك ٴيتتى تۇلكى سۇيمەس. قىسقا ٴجىپ كورمەۋگە كەلمەس . قۇتتى قوناق كەلسە

قوي ەگىز تابار. وتكىر پەشاق قىنىعا قاس؛ وتىرىك ٴسوز جانىعا قاس. ارىق مالدى اسىراساڭ اۋزى، مۇرنىڭ ماي ەتەر.

قاراڭعى ۇيدە قابان كۇكىرەيدى. كارى تۇيە، ويناقتاسا جۇرت بولادى، ارىق اتقا اۋىر قامشى دا جۇك. جىرتىق ۇيگە ٴدامشى ويناار. شابان ۇيرەك بۇرىن ۇشار. قورعاق قاسىق اۋىز جىرتار. قۇۋىس ۇيدەن قۇرشىقپا؛ از اسقا جاساۋىل بولما، كوپ اسقا بوكەۋىل بولما. جاقىن جولدىڭ الىسى جامان. تەز قاسىندا قيسىق اعاش جاتپاس.

III سان - ەسىم.

كەي سوزدەر نارسەنىڭ سانىن اتايدى. ماسالەن: ٴبىر، ەكى، ٴۇش، ٴتورت، بەس، التى، جەتى، سەگىز، توعىز، ون، ون ٴبىر، ون ەكى، ون ٴۇش، ون ٴتورت، ون بەس، ون التى، ون جەتى، ون سەگىز، ون توعىز، جيىرما، وتىز، قىرىق، ەلۋ، الپىس، جەتپىس، سەكسەن، توقسان، ٴجۇز، ٴبىر ٴجۇز، ەكى ٴجۇز، ٴۇش ٴجۇز، ٴتورت ٴجۇز، بەس ٴجۇز، التى ٴجۇز، جەتى ٴجۇز، سەگىز ٴجۇز، توعىز ٴجۇز، مىڭ، ون مىڭ. ٴجۇز مىڭ، ميليون.

نارسەنىڭ سانىن سۇراعاندا نەشە؟ نەمەسە قانشا؟ دەپ سۇرايمىز.

نارسەنىڭ ٴدال سانىن بىلۋگە سۇراعاندا، نەشە؟ دەپ سۇرايمىز. ماسالەن! «نەشە كىسى كەلەدى؟» ـ «ٴۇش كىسى كەلەدى». نارسەنىڭ ٴدال سانىن بىلۋگە ەمەس، شاماسىن عانا بىلۋگە سۇراعاندا، قانشا دەپ سۇرايمىز. ماسەلەن: «قانشا كۇن جۇرەسىن؟» ـ «ٴۇش، ٴتورت كۇن جۇرەمىن».

تويدا نەشە نەشە كىسى بولدى؟ دەپ سۇرامايدى، قانشا كىسى بولدى؟ دەپ سۇرايدى؛ ۇيتكەنى تويداعى كىسىلەردىڭ انىق سانىن بىلۋگە ەمەس، شاماسىن عانا بىلۋگە سۇرالادى. جاۋاپ بەرۋشى تويداعى كىسىلەردىڭ انىق سانىن ايتا المايدى، شاماسىن عانا ايتادى؛ ماسەلەن: «ەكى ٴجۇز كىسى بولدى» دەمەيدى، «ەكى ٴجۇزدەي كىسى بولدى» دەيدى.

جوعارعى كەلتىرگەن ميسالدا: «نەشە كىسى؟» دەگەنگە «ٴۇش كىسى» دەگەن ٴسوز جاۋاپ؛ «قانشا كىسى؟» دەگەنگە «ەكى ٴجۇزدەي كىسى» دەگەن جاۋاپ. باسقاشا ايتقاندا «نەشە» دەگەنگە «ٴۇش»، «قانشا؟» دەگەنگە «ەكى ٴجۇزدەي» دەگەن ٴسوزدەر جاۋاپ بولىپ تۇر. ٴمىنى وسى سياقتى نەشە؟، قانشا؟، دەپ سۇراۋعا جاۋاپ بولاتۇن جانا نارسەنىڭ سانىن كورسەتەتۇن سوزدەردى سان ـ ەسىم دەيمىز.

ەسكەرتۋ: نەشە؟ دەگەن سۇراۋ، نەشەۋ؟ دەپ دە ايتىلادى.

داعىبىلاندىرۋ: تومەندەگى سوزدەردىڭ ىشىندەگى سان - ەسىم سوزدەردى ايىرتۋ.

ٴبىر كىسى، ەكى بەت، ٴۇش ومىرتقا، ٴتورت تۇيە، بەس ات، التى بالا، جەتى قارعا، سەگىز بودەنە، توعىز ٴۇي، ون بالىق، ون بەس سيىر، جيىرما-سوم، جيىرما ٴتورت ٴتيىن، وتىز تاي، وتىز التى اسىق، قىرىق جىلدىز، قىرىق ٴۇش كۇن.

ەلۋ جىل، ەلۋ توعىز جاس، الپىس ارا، الپىس ەكى قۇرت، جەتپىس قوي، جەتپىس ٴبىر ۋلاق، سەكسەن جەتى قۇلاش، توقسان توعاي، توقسان توعىز تورعاي، ٴجۇز توپاي.

سىناۋ: تومەندەگى سوزدەردى كوشىرىپ، سان-ەسىمنىڭ استىن سىزىپ كورسەتىڭدەر.

مىڭ قوسشىعا ٴبىر باسشى. ەكى ۇرىۋدان ٴبىي بولسا، ەل بايسال تاپپاس. ەكى كىسى قاعىسسا، ٴبىر كىسىگە ورىن بولار. ەر قارىۋى بەس قارىۋ. ٴبىر كىسى مىڭ كىسىگە ولجا سالادى. ٴبىر كۇن ٴدام تاتقانعا قىرىق كۇن سالەم. ۇيىڭدە ەكى قاتىن بولسا، ويران بولار؛ ەكى سيىر بولسا، ايران بولار. ەلۋ جىلدا ەل جاڭا. جەتەسى جامان جاس بالا، توقسانداعى شال مەن تەڭ. توعىشار-دىڭ بالاسى، جيىرما بەستە جاسىن دەر؛ ورازدىڭ بالاسى، ون بەسىندە باسىن دەر. جەتى اتاسىن بىلمەگەن، جەتىمدىكتىڭ سالدارى. وتىرىك ەكەۋ، شىن نەرتەۋ، جىگىت كىسىگە جەتپىس ونەردە از. ٴبىر تاۋەكەل بۇرادى مىڭ قايعىنىڭ قالاسىن؛ ٴبىر جاقسى ٴسوز بىتىرەر مىڭ كوڭىلدىڭ جاراسىن. باس ەكەۋ بولماي، مال ەكەۋ بولمايدى. بىرەۋ تويىپ سەكىرەدى، بىرەۋ توڭىپ سەكىرەدى. تورتەۋ تۇگەل بولسا، توبەدەگىنى الار؛ التاۋ الا بولسا اۋىزداعى كەتەر. سەكسەن ىڭگەن بوتالاپ، سەگىز كەلىن قومداسىن.

IV ەسىمدىك

كەي ٴبىر سوزدەردى زات-ەسىمنىڭ، سىن-ەسىمنىڭ، سان-ەسىمنىڭ ورنىنا جۇرگىزەتىندىكتەن ەسىمدىك دەيمىز؛ ماسەلەن: «نۇرمان وتىر» دەگەننىڭ ورنىنا ول وتىر دەپ ايتامىز. «مۇعالىم» دەگەننىڭ ورنىنا «مەن» دەيمىن؛ «شاكىرت» دەگەننىڭ ورنىنا «سەن» دەيمىن. مۇنداي سوزدەر كوبىنە وزگە ەسىمدەر ورنىنا جۇرەتۇن بولعاندىقتان ەسىمدىك دەپ اتالادى.

ماسەلەن، ەسىمدىك سوزدەر: مەن، سەن، ول، ٴبىز، ٴسىز، ولار، كىم، نە، قايسى، قانداي، ٴوزىم، ٴوزىڭ، ٴوزى، بۇل، ول، مىناۋ، اناۋ، ٴبىرى، ٴبارى، مەنىكى، سەنىكى، ونىكى، وزىمدىكى، وزىنىكى، وزىڭدىكى، باسقانىكى.

سىناۋ: تومەندەگى سوزدەردىڭ ىشىندەگى ەسىمدىك سوزدەردى ايىرتىڭ.

ٴارى جات، بەرى جات دەمەك توسەك تارلىعى؛ سەنىكى، مەنىكى دەمەك

كوڭىل تارلىعى. وزىمىنىكى دەگەندە، وگىز قارا كوشىم بار؛ وزگەنىكى دەگەندە اناۋ - مىناۋ ٴىسىم بار. قۇلان ٴوز قاعىنان جەرىمەس. سىيىر ٴوز تىلىنەن قىر- شاڭقى بولادى. نە ەكسەڭ، سونى ورارسىڭ. كىم مىقتى، كىم ناشارى ٴمالىم بولار، تۇسكەندە توي توماعا بەلەن بوۋىب، ٴۇيدىڭ جىلى - سۇۋىعى قىس كەل- گەندە بىلىنەر؛ كىسىنىڭ الىس جۇۋىعى ٴىس كەلگەندە بىلىنەر. اتتىڭ ٴبارى ٴبارى تۇلپار ەمەس، قۇستىڭ ٴبارى سۇڭقار ەمەس ەسىز دەگەن ادەب، ٴبىز دەگەن كومەك. بۇگۇن ايدىڭ نەشەسى؟ قارا قايسى؟ قان قايسى؟ ەلدى ويلاعان جان قايسى؟ كىسىنىڭ جەرىن جەرلەنسەڭ، سونىڭ جىرىن جىرلارسىڭ. ونى تاستاب مۇنى الدىڭ، بۇدان تاعى قۇر قالدىڭ. ٴوزى قانداي بولسا، ٴسوزى سونداي. سەن سۇڭقارسىڭ، مەن قۇۋ مىن. ساعان دۇسپان ماعان جاۋ. جىلقىدا تۇلپار سەن ەدىڭ، جىگىتتە سوڭقار مەن ەدىم. سەن استىمدا ساۋ تۇرساڭ، قىدىرا جالدى قىل قۇيرىق، سەنەن وزباس دەب ەدىم. بۇل ٴسوزدىڭ ٴبارىدە ىراس ەمەس جالعان.

٧ ەتىستىك

كەي سوزدەر نارسەنىڭ ىستەيتۇن ٴىسىن اتايدى: ماسەلەن: ارت، تارت، ال ۇر، سابا، سوق، قورق، كۇرەس، ماڭىراۋ، سوك، ٴسوز، تاستا، شىق، جىق، اس، ال، ٴتوز، كوز، قاق، قادا، كىر، توك، وكسى، تاڭدا سەسكە، ۇلى، ولشە، كەب، ٴبىل، سەز، بەر باس، ۇستا، ۇر، ٴتىي، وي، كۇت، تىلە، تۇر، ور، ساق، جاب، جەك، بار، بار، كەت، قارا، تارا، جالا. قۇي، تاب، قوي، توي، سوي، جوي، جۇۋ، بۇۋ، قۇۋ، جىي، تىي، قىي. ٴبىي، كىي. مۇنداي سوزدەر ەتىستىك ٴسوز دەب اتالادى.

ەتىستىك سوزدەردىڭ سۇراۋى نە ەتىبدى؟ نە ىستەمەك؟ نەقىلماق؟ نە بولماق؟ ەتىستىكتىڭ جالپى سۇراۋى نە ەتىبدى.

مىيسال: «قار جاۋادى» كەتەدى»، «قار نە ەتەدى؟». «جاۋادى». «قار نە ەتەدى؟»-«كەتەدى». «قوي ماڭىرايدى» تۇيە بوزدايدى؟»، «قوي نە ىستەيدى؟»-«ماڭىرايدى»، «تۇيە نە ىستەيدى؟»-بوزدايدى». «كۇن كۇركىرەيدى». كۇن نە قىلادى؟»-«كۇركىرەيدى». «وت ٴسوندى، ەل جاتتى». «وت نە قىلادى؟»-«ٴسوندى». «ەل نە قىلدى؟»- «جاتتى». «جاس وسەر، جارلى بايىر». «جاس نە قىلار؟»-«وسەر»، «جارلى نە قىلار؟»-«بايىر». «جاۋادى»، «كەتەدى»، «ماڭىرايدى»،

«بوزدايدى، «كۇركىرەيدى»، «جاتتى»، «ٴسوندى»، «وسەر»، «ھايەر»
دەگەن سوزدەر نە ەتەدى؟ نە ىستەيدى؟ نە قىلادى؟ دەپ سۇراعاندا جانا
وزدەرى ىستەگەن ىستەردى اتايتىن سوزدەر. سونداي نە ەتپەك؟ نە ىستەمەك؟
نە قىلماق؟ دەگەن سۇراۋلارعا جاۋاپ بولاتىن سوزدەر ٴبارىدە ەتىستىك بولادى.

داعدىلاندىرىۋ: تومەنگى سويلەمدەردىڭ ىشىندەگى سوزدەردى ايىرتىۋ.
قايسىسى زات-ەسىم، قايسىسى ەتىستىك؟

كىسى سويلەيدى؛ تۇيە بوزدايدى؛ ٴيىت ۇرەدى؛ قوي ماڭىرايدى؛ قوزى جامىرايدى؛ بالا وينايدى؛ مەن جۇرەمىن؛ سەن جۇرەسىن؛ ول جۇرەدى؛ بۇل وقىپ وتىر؛ ٴبىرمان كۇلىپ تۇر؛ نۇرمان جىلاپ تۇر؛ جەل سوعىپ تۇر؛ بۇۋ بۇرقىراپ تۇر؛ كوكتى بۇلت تۇرلادى؛ كۇن شىقتى؛ نۇمان سەرپىلدى؛ جۇرت ويساندى؛ تۇسەكتەن تۇردى؛ مال ٴوردى، ورىسكە كەتتى؛ نۇرمان كيىندى، جۋىندى، شاي ٴىشتى، كىتاپتارىن الدى، وقۋعا كەتتى. جاز بولدى، قار ەرىدى، سۋلار اقتى، وزەندەر تاسىدى. ەل قىستاۋدان شىقتى. جەر كوگەردى؛ مال تويىندى. مالشى مال باعادى. جىرشى ولەڭ ايتادى؛ دومبىراشى كۇي تارتادى. ەگىنشى ەگىن ەگەدى. قانشى قاعاز جازادى.

سىناۋ: تومەندەگى سوزدەردى كوشىرىپ ەتىستىك سوزدەردىڭ استىن سىزىپ كورسەتىڭدەر.

قۇس بالاسى قىرىمعا قارايدى، ٴيىت بالاسى جىرىمعا قارايدى. كۇن جازعا اينالدى، ەت ازعا اينالدى. ساي سايعا قۇيادى، باي بايعا قۇيادى. وڭقا ويدىن بۇزار، تەنتەك جيىندى بۇزار. كوپ ازعا قىلعان زورلىعىن ايتادى، از كوپتەن كورگەن قورلىعىن ايتادى. جىرتىق تەسىككە كۇلەدى. تەز قاسىندا قيسىق اعاش جاتپايدى. شارىۋا جاز جازىلادى، قىس قىسىلادى. ۇيالماعان ولەڭشى بولار، ىرىنباعان ەڭبەكشى بولار. باق-باق ەتكەن تەكەنى قىس تۇسكەندە كورەرمىز؛ باتىرسىنعان جىگىتتى ٴىس تۇسكەندە كورەرمىز. جەر تاۋسىز بولمايدى، ەل داۋسىز بولمايدى. ٴۇيدى قوزعاعان كوشەدى، وتتى نوزعاعان وشەدى. قۇر قاسىق اۋىز جىرتار. سيىر سۋدان جەريدى، سۇۋ سيىردان جەريدى. ەسەك تۇيە بولمايدى، سيىر بيە بولمايدى. جاقسى ايعىردىڭ ٴۇيىرىن ات جاقپايدى. اتالى ٴسوزدى ارسىز قايىرار. مال كوتەرەر ٴولىمدى، دوس كوتەرەر كوڭىلدى. بىرلىك بولماي، تىرلىك بولماس. جاۋعا جانىڭدى بەر، سىرىڭدى بەرمە. قىلىش جاراسى بىتەر، ٴتىل جاراسى بىتپەس. ەل ۇرىسسىز بولماس، تاۋ ٴبورىسسىز بولماس. ورداعى قۇلان اقساعىن بىلدىرمەس. جالت-جۇلت ەتەدى، جالعاپ جۇتادى. قارا سيىرىم قاراپ تۇر، قىزىل سيىرىم جالاپ تۇر.

ГОС. БИБЛИО...
КазССР им. А. С. Пушкина
ИНВ. № 095638
PK
19582

شىلاۋ سوزدەر.

آ-ۇستەۋ.

كەي سوزدەر باسقا سوزدەردىك ماعاناسىن تولتىرىۋ ۇشىن ۇستەۋ بولادى. ماسەلەن: «ارەك كەلدىم» دەگەنىدە «ارەك» دەمەسەمدە كەلگەنىم كورىنىب تۇر. ٴبىراق، «ارەك»دى قوسقاندا كەلگەندىك ۇستىنە قالاي كەلگەندىك كورىنىب تۇر. «ٴابدان ٴبىتىردى» دەگەنىدە «ٴابدان» دەمەيدە بىتىرگەندىك كورىنىب تۇر؛ ٴبىراق قالاي بىتىرگەندىك كورىنبەيدى. «ٴبىتىردى»نىك ۇستىنە «ٴابدان» دەگەن ٴسوز جامالسا، قالاي بىتىرگەندىگىدە كورىنەدى، «ٴدوب ٴتىيدى» دەگەندە تىيگەندىگى «ٴدوب» دەب ايتىباساقتا كورىنەدى؛ ٴبىراق قالاي تىيگەندىگىدە كورىنبەيدى؛ «ٴدوب» دەگەن ٴسوزدى قوسىب ايتساق قالاي تىيگەندىگىدە كورىنەدى. «ول ٴارى كەتتى»، «مەن بەرى كەلدىم» دەگەندە «ٴارى»، «بەرى» دەگەن ٴسوزدەردى ايتىباساقتا ونىك كەتكەندىگى، مەنىك كەلگەندىگىم كورىنىب تۇر. ٴبىراق ونىك قايدا كەتكەندىگى، مەنىك قايدا كەلگەندىگىم «ٴارى»، «بەرى» دەگەن ٴسوزدى ايتباساق كورىنبەيدى سونداي-اق «بۇرىن ادام از، جەر كەك بولعان؛ ەندى ادام كوب، جەر تار بولدى» «بۇرىن» دەگەن ٴسوزدى ايتباساقتا ادام از بولعانى. جەر كەك بولعانى كورىنىب تۇر؛ ٴبىراق ادام قاشان از بولعانى، جەر قاشان كەك بولعانى كورىنبەيدى. «بۇرىن دەگەن ٴسوزدى قوسىب ايتساق، قاشان از بولعاندىعى كورىنىب، ٴسوزدىك ماعاناسى تولىقتالادى. «ەندى» دەگەن ٴسوزدى ايتباي «ادام كوب، جەر تار بولدى» دەسەكدە ادام از، جەر تار بولعاندىعى كورىنەدى. ٴبىراق قاشان سولاي بولعاندىعى كورىنبەيدى. «ەندى» دەگەن ٴسوزدى قوسىب ايتساق، ادام قاشان از بولعاندىعى، جەر قاشان تار بولعاندىعى انىق كورىنىب ٴسوزدىك ماعاناسى تولىقتالادى.

وسىنداي ٴسوز ۇستىنە قوسىلىب ٴسوزدىك ماعاناسىن تولىقتىراتىن سوزدەردى ۇستەۋ دەيمىز.

كوبىنەسە ۇستەۋ ٴسوز ورنىنا باسقا سوزدەر، نە باسقا سوزدەن تۋىندى ۇستەۋ سوزدەر جۇرەدى. ناعىز تازا ۇستەۋ سوزدەر قازاق تىلىندە از. ۇستەۋ سوزدە، تۋىندى ۇستەۋ سوزدە، ۇستەۋ ٴسوز ورنىنداعى باسقا سوزدە ٴبارى سۇراۋدان

بىلىنەدى قالاي؟ قاشان؟ قايدا؟ دەگەن سوزدەرگە جاۋاپ بولىپ ايتىلاتىن سوزدەردىڭ ٴبارىدە يا ۋستەۋ ٴسوز، يا سونىڭ ورنىنداعى تولەۋ ٴسوز.

سىناۋ: تومەندەگى سوزدەردى كوشىرىپ، ۋستەۋ سوزدەردىڭ استىن سىزىپ كورسەتىڭدەر.

كەشە ىستىق بولدى، بۇگۇن جاڭبىر بولىپ تۇر. بىلتىر قار ەرتە كەتتى، ٴبىيىل كەش كەتتى. مانا باسىم اۋىرىپ ەدى، وسى كەزدە اۋىرعانى قويدى. دۇركىن-دۇركىن ٴبيت ۇرىپ جاتتى.

سوڭىرا بارىپ كەلەرمىن. باياعىدا ٴبىر باي بولعان ەكەن. ات ارتىنان اۋلاق ٴجۇر. نۇرمان كىتابتى جىلدام وقىپ شىقتى، ٴبىرمان شابان وقىدى.

ەكى كىسى اۋىل سىرتىندا وڭاشا سويلەسىپ وتىر ەكەن. انا كىسى ارمان بارا جاتىر، مىنا كىسى بەرمەن كەلە جاتىر. الدا-ساندا ايناقتاعان داۋىس ەستىلەدى. ەكەۋىمىز جۇزبە-ٴجۇز سويلەستىك. وسى ٴسوزىمىزدى ادەيى اۋىزما-اۋىز وزىنە ايت. قۇس كەش كەلدى. ەكەۋى دالاعا بىرگە شىقتى. اۋىلعا تاياۋ كەلىپ، جاياۋ ٴجۇردى. بىرگە كەلىپ، باسقا كەتتى. «بۇگىن وينايمىن، ەرتەڭ وقىرمىن» دەپ جالقاۋ بالا ايتادى؛ «بۇگىن وقىيمىن، ەرتەڭ وينارمىن» دەپ ىسكەر بالا ايتادى.

II دەمەۋ

دەمەۋ دەگەنىمىز ەكى ٴسوزدىڭ ياكي سويلەمنىڭ اراسىن جالعاستىرۋعا دەمەۋ بولاتىن سوزدەر؛ ماسەلەن: «مەن دە سەن دە سوندا بولدىق»، «ول وقىدى دا، جازدى دا».

«دە»، «دا» دەگەن سوزدەر ەكى اراسىنداعى جۇيەسىن كەلتىرىپ، جالعاستىرۋعا دەمەۋ بولىپ تۇر.

«نە ول تۇرار، نە مەن تۇرارمىن»، «بۇل جۇمىس نە بىتەر، نە بىتپەس، نەمەسە وسى كۇيىندە قالار».

«نە»، «نەمەسە» دەگەن سوزدەر باسقا ٴسوزدىڭ اراسىنداعى جۇيەلەرىن كەلتىرىپ، جالعاستىرۋعا دەمەۋ بولىپ تۇر. «مەن ساعان ۇرىستىم با؟ ايتپەسە سوكتىم بە؟ نەمەسە سوقتىم با؟» بالاڭ قازاقشا وقىي ما؟ ورىسشا وقىي ما؟ الدە ٴتىپتى بوسقا جۇر مە؟» «با»، «بە»، «ما»، «مە»، «الدە»، «ايتپەسە»، «نەمەسە» دەگەن سوزدەر باسقا سوزدەردىڭ اراسىنداعى جۇيەسىن كەلتىرىپ، جالعاستىرۋ ٴۇشىن تۇر.

دەمەۋ سوزدەر قازاق تىلىندە از. ونىڭدا كوبى باسقا سوزدەن شىققان تۇۋىندى دەمەۋلەر؛ ماسەلەن: ۇيتكەنى، سۇيتكەنى، ۇيتسەدە، بۇيتسەدە، سۇيتسەدە، ايتسەدە، ايتپەسە، بۇيتپەسە، نەمەسە، ٴبارى تۇۋىندى دەمەۋلەر.

سىناۋ: تومەندەگى سويلەمدەردى كوشىرىپ، ىشىندەگى دەمەۋ سوزدەردىڭ استىن سىزىپ كورسەتىڭدەر.

ول ساعان الـدە كۇيەۋ، الدە قىزدا، (سۇيمەيدى قوي اتـاۋلى مەنى جۇدا) يا بـولەك، يا جيەنىڭ، يا نـاعاشىڭ، ايتەۋىر ساعان ۇقساس ەدى ودا. ادامدا، ۇشقان قۇس‌دا، جۇرگەن اڭدا، جۇمىسسىز تەك تۇرعان-ٴىش ٴبىر جان‌دا، مـەن بۇگۇن ساباققا بارا الماىم جوق؛ ۇيتكەنى باسىم اۋىرعان ەدى. باسىڭ اۋىرعان شىعار، سۇيتسەدە ساباقتان قالعانىڭ جاراماعان ەكەن. الدە مەن سىلاپ، سىيپاپ، باقپادىمبا؟ بولماسا، جەمەن قىسىپ ساقتادىمبا؟ ايتپەسە ابىز ەلدەرىڭ ٴىشاندى ەمەس‌بە؟ جىبەكتەن تىزگىنىڭدى تاقپادىمبا؟ وقىمادىڭ. قوي باقتىڭ سۇيتكەندە سەن نە تاپتىڭ؟ قالاعا بـالاڭدى جىبەر، نەمەسە ٴوزىڭ بـارىپ كەل. ۇيتسەدە، بۇيتسەدە ٴىش نـارسە ونەتىن ەمەس. بەرەدى دەپ ويلايمىن، سۇيتسەدە سۇراپ كور. ٴبىر ٴمانىسى بـار شىعار، ايتپەسە نـەگە جازباسىن. ول ساعان ۇرىسار، ايتسەدە ٴازىر بارىۋ كەرەك. ول سەنىڭ ارىزىڭدى جازىپ بەرمەس، ۇيتكەنى ارىز جازبايتىن ادام.

III جالعاۋلىق.

كەي سوزدەر جالعاۋ ورنىندا جۇرەدى جانا جالعاۋلار سىياقتى، باسقا سوزدەر-دىڭ شىلاۋىندا تـۇرماسا، ٴوز الدىنا ماعانـا شىقپايـدى. سونـداي سوزدەردى جالعاۋلىق دەيمىز.

جالعاۋلىق سوزدەر قـازاق تىلىندە ٴتىپتى از، مـىسالى: ٴمەن، ٴۇشىن، ارقىلى، تاقىرىبتى، تۇۋرالى.

«مەنەن» الدىنداعى دىبىستىڭ تۇرىنە قاراي «بەنەن» بولىپ ايتىلادى، قىسقا تۇرىندە مەن، «بەن» بولىپ ايتىلادى.

سىناۋ: تومەنـدەگى سوزدەردى كوشىرىپ. جالعاۋلىق سوزدەردىڭ استىن سىزىپ كورسەتىڭدەر.

كۇيشىنى مەن كورەسىڭبە، باي مەنەن ىنىسىبە. وت بەن ويناما، كۇيەرسىڭ، بالا مەن ويناما، شارشارسىڭ. بۇلاردىڭ داۋى جەر تـاقىرىبتى، ولاردىڭ داۋى جەسىر تـاقىرىبتى. قاباردى تەلـەگىرام ارقـىلى الدىم، قـاتتى پوشتا ارقىلى الدىم. مەن جازبايمىن ولەڭدى ەرمەك ٴۇشىن، جوق-باردى ەرتەگىنى تەرمەك ٴۇشىن. ات تۇۋرالى ٴسوزدى قىسقارتالىق. قول مەن ىستەگەندى، موين مەن كوتەرەدى. تـاس بەن ۇرعاندى اس بەن ۇر.

IV وداعاي ٴسوز

كەي سوزدەر باسقا سوزدەردەن وڭاشا، وداعاي ايتىلادى. ماسەلەن: اپىرىم اي! شوشىپ كەتتىم عوي، اي - قاي، قاي! جانىم جاڭارايىس تابتى عوي. اي-قاي مەنىڭ ٴوز ٴۇيىم، كەڭ سارايىم بوز ٴۇيىم. ٴالدي-الدي، اق بوبەم، پاي - پاي! قالاي اياڭدايدى؛ اۋ-قاۋ: دەپ داۋىستاپ ەدى، سيىر موڭىرەدى. تارىس-تۇرىس! ەتكەن مىلتىقتىڭ داۋىسى ەستىلدى. سوراپ-سوراپ! دەگەن داۋىس قولاعىما كەلدى. اپىرىم-اي! اي - قاي! اۋ' ٴالدي - الدي، پاي - پاي! اۋ - قاۋ! تارىس - تۇرىس! سوراپ سوراپ! وسىلاي ايتىلاتىن سوزدەردى وداعاي سوزدەر دەيمىز.

وداعاي ٴسوز قازاق تىلىندە كوپ، قۋانىش، رەنىش، كۇيىنىش، اقايىل، جان كۇيزەلگەندە، ٴتان كۇيزەلگەندە جان راقات تاپقاندا، ٴتان راقات تاپقاندا، شىعاتىن دىبىستار، داۋىستار، ايتىلاتىن سوزدەر، قايۋاندارعا ايتاتىن سوزدەر، داۋىستار، شاقىرىۋلار بارى وداعاي ٴسوز تابىنا كىرەدى.

ماسەلەن! ۋۋ! ا! ويباي - اي! جانىم - اي! قۇدايىم - اي! اپىرىم - اي! اۋ-وتاعاسى - اۋ! اپىرىم - اۋ! ال! اي - قاي، قاي! ە-ە، ە! وي تاڭىر - اي! كوس - كوس! قۇر-قۇر! قوش-قوش! قۇرۇۋ! شورە-شورە! اۋ-قاۋ! سوراپ-سوراپ! شاۋىم - شاۋىم! كا-كا! شوك-شوك! اۋكىم-اۋكىم! وك! مىش-مىش! ايت-ايت! تارىس - تارىس! دۇڭك - دۇڭك! سىقىر - سىقىر! تىرىس - تىرىس! سىلدىر - سىلدىر! كۇلدىر-كۇلدىر! تىق-تىق! كومپ-كومپ! سارت-سۇرت! قارىق-قارىق! شىق-شىق! شىر-شىر! قاڭق - قاڭق! پىس - پىس!

سىناۋ: تومەندەگى سويلەمدەردى كوشىرىپ، ىشىندەگى وداعاي سوزدەر-دىڭ استىن سىزىپ كورسەتىڭدەر.

الاقاي اكەم كىتاپ اكەپ بەردى ويباي! كوزى الىپ كەتتى. بۇقورلىقتا قالاي شىدارمىن، ويباي! ۋۋ! جاڭا ادام بولدىم عوي. جارىقتىق - اۋ! نە ىستە دەيسىن! وي تاڭىرى - اي! جوق ٴسوزدى ايتقان نەسى. اپىرىم - اۋ؛ مىنا بالا تالاسادى. ويباي - اۋ! قۇداي - اۋ! مىناسى كىم ەدى؟ بيە، بيە؛ ماناعى كورگەن ادامىم سول ەكەن عوي. قوي' جاي وتىرشى. كوس - كوس جانۋار، «اۋكىم - كىم» دەپ ەدى، سيىر ىڭىرلاعانىن قويدى. «سوراپ - سوراپ» دەگەن داۋىستى ەستىپ تۇيەلەر قۇدىققا كەلدى. ارباعا سيىر سۇيكەنىپ جاتىر، «وك!» دەسى تۇيە تۇرىپ كەتەر «شوك - شوك» دەپ تۇرعىزسىن. قامىس ىشىنەن تارىس - تۇرىس وتكەن مىلتىق شىقتى. كومپ - كومپ! ٴپىسىپ - ٴپىسىپ سابادان قىمىز قۇيدى كۇلدىر - كۇلدىر! كىسىنەتىپ، كۇرەك ٴمىنگەن بارما ەكەن؟ ال كەلدىك جامان جەرگە ەندى ساتان. اي - قاي! مەنىم ٴوز ۇيىم.

قورىتىۋ.

ٴسوٴيتىپ ٴسوز تۇلعاسىنا قاراي بەسكە بولىنەدى:

1) تۇبىر ٴسوز.
2) تۋىندى ٴسوز (تۋعىن ٴسوز).
3) قوس ٴسوز.
4) قوسالقى ٴسوز.
5) قوسىمشالار.

سوزدەر ماعاناسىنا قاراي توعىز تابقا بولىنەدى:

اتاۋسوزدەر. } ەسىمدەۋىش
1) زات-ەسىم
2) سىن-ەسىم.
3) سان-ەسىم.
4) ەسىمدىك
5) ەتىستىك،

شىلاۋ سوزدەر }
6) ۇستەۋ (ۇستەۋدىش)
7) دەمەۋ (دەۋمەدىش)
8) جالعاۋ (جالعاۋىش)
9) وداعاي (ەلىكتەۋىش، لەبتەۋىش)

تاسمال.

جازىب كەلە جاتقاندا جول اياعىندا ورىن از قالىب، ٴسوز سيماينتىن بولسا ول سوزگە تاسمال كەرەك، ياعىنى ٴسوزدى ەكى ٴبولىپ، ٴبىر بولەگىن سول جولدا قالدىرىپ، ەكىنشى بولەگىن كەلەسى جولعا اسىرىۋ كەرەك.

تاسمال ٴۇشىن اۋەلى ٴسوزدى بۋىنعا ٴبولىۋ، سيماعان بۋىندارىن كەلەسى جولعا اسىرىۋ. بۇل تۋۋرالى ەرەجە مىناداي:

1) تاسمالداعاندا ٴار بۋىن بولىنبەي، نە تۇتاس قالادى، نە تۇتاس اسىربلادى، ماسەلەن: جول اياعىندا «شاقىرعانعا» دەگەن ٴسوز تۇتاس سيمادى؛ نە ىستەۋ كەرەك؟ ٴسوزدى دۇرىستاپ بۋىنعا ٴبولىۋ كەرەك. «شا-قىر-عان-عا» «شا» بۋىنىن قالدىرىپ باسقالارىن كەلەسى جولعا اسىرىۋعا بولادى. نە «شاقىر» دەگەن بۋىندارىن قالدىرىپ، «عانعا»نى اسىرىۋعا بولادى، نەمەسە «شاقىرعان» دەگەنگە دەيىن قالدىرىپ، „عا"نى اسىرىۋ كەرەك.

„شاق» دەپ ٴبولىپ، قالعانىن اسىرساق „شاقىرعا" دەپ ٴبولىپ „نعانى اسىرساق دۇرىس بولمايدى. نەگە دەسەڭ: ەرەجە بويىنشا بۋىن بولىنبەسكە ٴتيىس، مۇندا بۋىندار ءبولىنىپ تۇر، „شاق» دەپ بولگەندە «قىر . . .» بۋىنى ەكى ٴبولىنىپ تۇر؛ «شاقىرعا» دەپ بولگەندە «عان»بۋىن ەكى ٴبولىنىپ تۇر.

2) جالعىز قارىپ بۋىن بولا تۇرسادا قالىنبايدىدا، اسىرىلمايدىدا؛ ماسەلەن: «اعالار» دەگەندە باس بۋىن جالعىز «ا». بۇل «ا» ٴوز الدىنا بۋىن بولا تۇرسادا قالىنبايدى ماسەلەن، «ا»نى عانا قالدىرىپ، باسقا بۋىندارىن كەلەسى جولعا اسىرمايمىز. ٴسويتىپ، جولعا سيماينتىن ءسوزدى تاسمالداۋ ٴۇشىن نە ىستەۋ كەرەك؟

اۋەلى ءسوزدى بۋىنعا دۇرىس ٴبولىۋ؛ ەكىنشى ٴبىر، بۋىندى بولمەي تۇتاس كۇيىندە اسىرىۋ؛ ٴۇشىنشى جالعىز قارىپتى بۋىن بولا تۇرسادا، قالدىرماي كەلەسى جولعا اسىرىۋ.

سىنار: ار ءتۇرلى سوزدەردى الىپ تاسمالداتىۋ.

سڭى.